

ОДБРАНА

Специјални прилог 163

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК

Пише Новица ПЕШИЋ

ОСЛОБОДИЛАЦ

Народ југоисточне Србије, не пристајући на сурову бугарску окупацију, денационализацију, терор и злочине, покренуо је, у зиму 1917. године, устанак за ослобођење од окупатора. На скупу у селу Обилићу у Пустој Реци, 21. фебруара 1917, окупљене четовође донеле су одлуку о подизању устанка у Топлици, Косаници и Јабланици.

2

15. фебруар 2017.

Топлички устанак је саставни део борбе српског народа за слободу у 20. веку и важан период Првог светског рата. Подигнут је у позадини фронта и трајао је месец дана. Такав масовни народни бунт на окупираној територији није забележен у светској историји. Сличан устанак, али у знатно мањој мери, покренули су Ирци против Енглеске, на иницијативу и у организацији Немачке. Трајао је само два дана. Устанак су подигли и Арабљани против Турског царства, али је то била буна у организацији британске обавештајне службе, а не и масовни народни устанак.

КА БОРБА

Устанак је обухватио јужну Србију и територију у сливу Западне и Јужне Мораве, Нишаве, Тимока и Владине. Топличко-јабланички крај био је средиште устаничких борби. Војска, коју је, углавном, чинило српско сељаштво, познатији као четници, са 12.762 пешака и 364 коњаника, успела је за кратко време да ослободи неколико већих српских места: Куршумлију, Прокупље, Медвеђу, Блаце, Лебане и Власотинце. Створена је пространа слободна територија са центром у Прокупљу.

Устанак у Топлици и Јабланици угрозио је стратегијски интерес окупатора на простору којим су крстариле важне саобраћајнице према Солунском фронту и Блиском истоку. То је за бугарско-аустроугарског оку-

патора био тежак ударац, па је у марту и априлу 1917. покренуо жестоку офанзиву којом је у крви угушио народнослободилачки покрет. Непријатељ је, жестоко се светећи, убио око 35.000 Срба свих узраста и оба пола. Само у Топлици, Косаници, Јабланици и Пустој Реци убијено је око 20.000 Срба. Устаничка села су спаљена, а српска имовина опљачкана или уништена.

Незапамћени притисак нападача није сасвим неутралисао устаничке чете које су се одржале све до октобра 1918. године, када је ослобођена Србија. Око 1.500 преживелих устаника прикључило се српској и савезничкој војсци и учествовало, септембра и октобра 1918, у завршним борбама за коначно ослобођење српских крајева, посебно на Косову и Метохији и у Црној Гори.

СУРОВА ОКУПАЦИЈА

Србија је за време Првог светског рата била два пута под окупацијом. Прву су завеле аустроугарске трупе, од почетка септембра до средине децембра 1914, и захватала је северозападне области Србије, укључујући и Београд. Другу су извршиле удружене армије Аустроугарске, Немачке и Бугарске. Захватила је целу Србију и трајала од јесени 1915. до јесени 1918. године.

Освајањем Србије, новембра 1915, Централне силе су сматрале да су реализовале ратне планове на Балканском полуострву. Војнички успех настојале су да искористе за остваривање трајне територијалне, привредне и политичке користи, што је значило потпуно уништење независности Србије и Црне Горе.

„Србија мора да умре ... Да нестане са земљописне карте ... јер би њено постојање значило трајну опасност за мир на Балкану...” био је војнички и политички мото Аустроугарске, Немачке и Бугарске. У остваривању тог па-

кленог плана Централним силама придружила се и Турска. Носиоци великобугарске политике на Балкану задовољно су трљали руке верујући да је дошао час остварења Санстефанске Бугарске.

Разграничења

Одмах по завршетку војних операција Србија је распарчана и подељена. Своју окупациону зону, у војноадминистративном погледу, Аустроугарска је организовала као Војногенерални гувернман са седиштем у Београду. Бугарска је, сходно договору од 6. новембра 1915, запосела две трећине српске територије и организовала две војноадминистративне целине: Војноинспекцијску област „Морава”, са седиштем у Нишу, и Војноинспекцијску област „Македонија”, са седиштем у Скопљу. Граница између Војногенералног гувернмана Србије и Војноинспекцијске области „Морава” протезала се Великом Моравом, од Смедерева до Сталаћа, грebenом планине Мајсиње, северозападно од

Јошје, Здравина, Змајеваца, седло источно од Блаца, врх код Кашевареа, задња линија Копаоника, село Злата, Лебане, Липовица, Огоште, Гњилане, Бетина, Шар-планина и албанска граница. Области западно од те линије припадале су Аустроугарској, а области источно, укључујући и Вардарску Македонију – Бугарској. Доцније, 10. фебруара 1916, Бугарска је добила и Приштински и Призренски округ. Уговор о демаркационој линији између аустроугарске и бугарске команде потписан је 1. априла 1916. године.

У делу Србије који је припадао Аустроугарској на челу Војногенералног гувернмана био је генерал Јохан гроф Салис-Севис са рангом команданта корпуса и постављао га је цар. Аустријска

окупациона зона имала је шест војних округа: Београд, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац и Туприја.

Деци за усйомену, на крају школске године

Наредбом од 11. фебруара 1916. Гувернман је проширен и на округе Ужице, Чачак и западне делове округа Крушевац, а наредбом од 15. марта 1916. њему су прикључени и окрузи Пријепоље, Нови Пазар и Косовска Митровица. Од априла 1916. Гувернман је подељен на 12 округа, 57 срезова и 852 општине и имао је четири одељења: војно, политичко, привредно и судско, која су се делила на више одсека са посебним референтима. Окружне команде су биле организоване на сличној основи, а најнижи органи власти биле су општине.

Бугарска је своје области поделила у шест округа: Нишки, Врањски, Пиротски, Зајечарски, Ћупријски и Пожаревачки. Лесковац је припадао Врањском округу, а Прокупље Нишком. Округе су делили на срезове, а срезове на општине. Главна власт у окрузима била је у рукама бугарске војске. По сеоским општинама биле су бугарске цивилне власти под контролом бугарског команданта у главним местима округа. Окупациона власт образована је постепено с посебним специфичностима за сваку зону.

На челу генералне управе Моравске војноинспекционе области, која је обухватала делове српске територије источно од Велике Мораве до линије разграничења са аустроугарском окупационом зоном на западу и Врањским округом на југу, налазио се генерал Кутичев. Македонска војноинспекциона област, на чијем је челу био генерал Раче Петров, била је подељена на седам округа.

У односу на деобу Србије, агресори су испољили свим различите интересе. За Немачку је Србија представљала област за снабдевања и транзит. Требало је експлоатисати њене богате руднике бакра и угља, црпети житарице из пољопривредних рејона и користити железницу, која Моравско-вардарском долином води према Солунском фронту, а долином Нишаве према Цариграду. Аустроугарска монархија је преко српске територије желела продор на Исток. Бугарски циљ био је потпуно другачији – на српској територији проширити своју државу.

Војна управа

Аустроугарске окупационе снаге сачињавале су тринаест ландштурм-батаљона, са позадинским јединицама стационараним у одређеним местима, и по један резервни батаљон из 23. и 33. пешадијског пука. Средином марта 1916. број батаљона је повећан, тако да су, августа исте године, те снаге биле јачине 35 ландштурм-батаљона, око пет ескадрона коњице, шест самосталних чета, велики број одреда за осигурање железничких пруга, седам батерија и око 5500 жандарма.

Поред војних јединица, аустроугарска команда је у Србију довела и посебну жандармеријску команду за окупирану област, која је имала 12 окружних жандармеријских команди и 43 среске, 137 жандармеријских станица, једну команду казних корпусних одреда са шест казних корпусних одреда, 17 жандармеријских водова, три ескадрона коњице, једну мосну чету, три минерска вода и 19 одељења радних јединица.

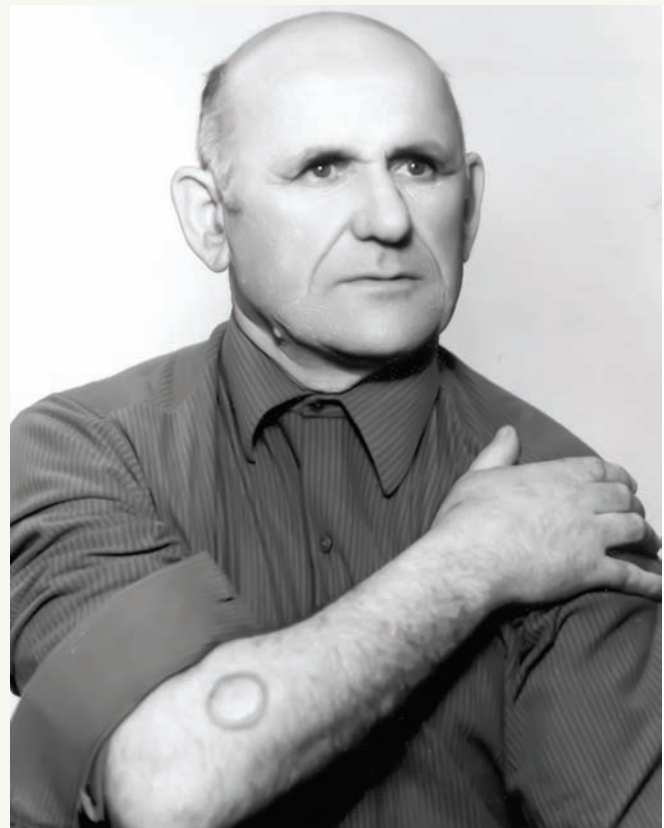
Окупационе снаге Бугарске у југоисточном делу Србије чиниле су 6. бдинска дивизија и 3. бригада 1. софијске дивизије, чији је састав касније знатно увећан. Чинов-

ништво, од председника општина до највиших управних органа, углавном је било доведено из Бугарске. Највиша војна и цивилна власт била је у рукама војног генералног гувернера, у прво време генерал-мајора Кутичева.

Бугарским војним јединицама, после окупације српске територије, било је изричито наложено „да одрже ред и мир у оквиру закона и престижа власти, а исто тако да гарантују живот, посед и част становништва”.

Генерал Кутичев у својој наредби даје и ближа упутства у којима се каже да су најсигурније мере за очување опште сигурности на територијама, подељеним на бригадне, пуковске и одредске рејоне, разоружавање становништва, завођење реда и послушности, тако да становништво, у свим рејонима, у сваком погледу, поштује донете уредбе и наредбе. Било је предвиђено да се прогањају и најстроже кажњавају осумњичене личности и они који ремете ред и мир, да се сваки покушај бунта или изазивања немира одмах угуши уз примену силе и оружја, а кривци најстроже казне, да се сви резервни војници од 18 до 50 година, који су служили у редовима српске армије, потом официри, учитељи, свештеници, новинари, посланици, чиновници и сва сумњива лица одмах ухапсе и интернирају у унутрашњост царства. Генерал у наредби посебно упозорава да ће сви заробљени с пушком у руци бити одмах стрељани, а да насиље или убиство бугарског војника повлачи за собом стрељање кривца и паљење кућа у селу где се то догодило.

У Врању (с пиротским крајем), Лесковцу и Сурдулици смештене су јединице 29. и 42. пука бугарске војске, жандармерија, судство, полиција, административни орга-

*Врући жиј на руци:
Ђорђе Радивојевић из села Леце је "Балјарин"*

Принудан кулук за окупиране Србе, на њрузи Ниш–Лесковац

ни власти и школство. У „Морави” и на Косову Бугарска је организовала 14 команди и надлештава, неку врсту комбиноване војне и цивилне управе.

Највећу власт у окрузима вршили су бугарски официри, а управна власт у општинама била је у рукама цивилних службеника. За председнике општина у Врању, Лесковцу, Владичином Хану, Сурдулици, Лебану, Медвеђи, Бувцу, Бојнику, Куршумлији, Прокупљу, Блацу, Житорађи постављени су чиновници доведени из Бугарске. У тим општинама уведена је строга војна и цивилна управа.

Бугарске војне јединице биле су распоређене по градовима и већим варошима, а мање војне јединице и жандармерија по општинским седиштима и истуреним планинским местима. У Врању, Лесковцу, Прокупљу и Нишу, поред бугарских, налазиле су се немачке и аустријске јединице, које су обезбеђивале железничку пругу и фабрике. Код Врања је био и логор за обуку немачких регрута пре распоређивања у јединице 11. немачке армије. У мањим сиромашним општинама дуж старе српско-турске границе у службу су узимани Шиптари, па и Срби, лојални и ода ни бугарским окупационим органима власти.

У округу Косовска Митровица било је распоређено неколико чета Шиптара, под командом Хасана Приштине, чије се бројно стање кретало од 400 до 1. 500 наоружаних качака. У округу Нови Пазар бивши мајор турске војске Дервиш-бег образовао је добровољачки батаљон од 400 Турака и поисламизираних Срба. Слично је било и у Приштини и Призрену. У Приштини је био бугарски командант Топалхиков, који је уз помоћ Шиптара и Турака увео насиље и пљачку имовине Срба и протеривање и интернирање српског живља. У српским селима на Косову владао је незапамћени хаос – терор, пљачке, убиства.

АНЕКСИОНИСТИЧКИ СИСТЕМ

На самом почетку окупације Аустроугарска и Бугарска немилосрдно су газиле све одредбе међународног ратног права, према којем је било предвиђено да агресор на освојеном подручју задржи примену законодавства покорене земље све док се рат не заврши и док се мировним уговором не реши државноправни положај земље. Међународни обичај је да на покороном подручју локалну власт врше ранији органи, који су се ту затекли.

Све то окупатор није поштовао. Одмах је суспендовао све законе Србије и почео да уводи такав систем који би му омогућио остваривање циљева са војног, политичког, економског, демографског, социјалног, културног, санитетског, верског и националног становишта.

Стваран је режим који је имао за циљ дуготрајну окупацију са анексионистичким претензијама. Драконским мерама власт је желела да потпуно спречи стварање центра око којег би се рађале српске идеје отпора и уједињења. Тај најважнији задатак власти су почеле да остварују увођењем нових наставних планова и изградом школских учбеника по којима би се одвијао васпитно-образовни процес у школама; забранили су употребу ћирилице, а другим мерама денационализације утицали су да се свест народа и посебно младих о самосталној држави сломи и потпуно затре.

У војном погледу сав активни и резервни борачки састав српске војске (регрути, последња одбрана, добровољци) одмах је спроведен у заробљеничке логоре, као да су припадници четничких формација. Тамо су, уз принудан рад, држани у затворима, старим војничким касарнама или казаматима и физички и психички уништавани до смрти.

У привредном погледу, у разбијеној и раздељеној српској држави, окупатор је запленио сва државна добра и имовину, завео систем контрибуције и „реквизиције” и обавезу „јавних откупа” прописаног вишка аграрне производње.

Са демографског становишта, окупатор је тежио да заустави позитивни биолошки развој српских породица, које су већ биле угрожене погибијама и егзодусом генерације здраве мушке снаге. Радним условима, кулуком, смањеном исхраном, форсираним радом за своје циљеве, психичком тортуром, забраном илегалних послова и тајном агитаторском делатношћу стално је погоршавао социјални и демографски положај преосталог српског становништва.

Током ратних операција и у време окупације, окупатор је пљачкао културна добра Србије и односио у своје државе. Сваки покушај обнове културно-просветног живота, мимо издатих наређења, био је најстроже кажњаван. Бугарски окупатор је приграбио културно-просветне институције: „Коло српских сестара”, „Побратимство”, „Друштво Свети Сава”, „Културна лига”, „Српски соко”, „Народна одбрана”, часописе „Српски витез”, „Братство”, „Календар”, „Вардар”. Забрањена је свака активност везана за родољубиви и патриотски рад. Држање српских књига и политичких часописа било је кажњиво и по цену интернирања.

У санитетском погледу, Србија је лишена здравствених установа и набавке лекова. Здравство је било присиљено да ради за окупатора. И рад српског Црвеног крста био је прво суспендован, а потом сведен само на информативни рад о избеглицама, заробљеницима и несталим лицима.

Српска црква и свештенство делили су судбину српског народа. Свештеницима је забрањиван патриотски рад, депортовани су у казамате, убијани... Цркви су забрањене верске свечаности и прославе у обележавању националних датума из српске историје. У српским црквама бугарски попови Глигор Јанев, Христо Стоилков, Петар Ив. Кончев, поп Тодор, Атанас Григоров, Захарио Владински и Пеневраљ у Врањском округу терали су Србе да слушају „думу” јеванђеље на бугарском језику. Уништаване су српске црквене књиге, а српска новорођенчад је прекрштавана и уписивана су им бугарска имена. Чак су прекрштавали и оба родитеља и кума. Забрањени су српске обичаје: славе, крштавања, венчања, веридбе, седељке, саборе, масовне сахране, и свако друго окупљање народа.

Сачувана историјска сведочанства: црквене књиге, крштенице, банкарске записи, писма, као и бугарске фотографије из 1916–1918. године, јасно указују да је бугарски крајњи циљ био проширење сопствене територије на рачун Србије.

Бугаризација Срба

Препрека остваривању великобугарских циљева било је снажно национално осећање српског народа, утемељено још у 19. веку. Да би га сломио, бугарски окупатор је интензивно ширио пропаганду да су заузети крајеви Србије, у ствари, ослобођене бугарске западне покрајине. „Србија је заувек нестала као држава и у тим крајевима уопште нема Срба, него ту живе србизовани стари Бугари”, била је

основна премиса у свим међусобним контактима. Зато је, по замисли бугарске владе и генералштаба, у окупираним крајевима требало силом уклонити све што је представљало или подсећало на Србе и Србију. То је био крупан корак ка реализацији старе идеје о стварању велике санстефанске Бугарске коју је ваљало што пре воспоставити.

Све српске школе су затворене, а наставно особље отпуштено, убијено или депортовано. Уместо њих доведени су учитељи и професори из Бугарске. Предвиђено је отварање 270 сеоских бугарских школа и 15 нижих гимназија. За те потребе ангажовано је 450 учитеља и 50 професора. Буџетом је било предвиђено да се за књиге и други школски материјал, који је бесплатно дељен српској деци, издвоји 100.000 лева. Тај новац су, у ствари, бугарски војници опљачкали од убијеног лесковачког фабриканта Благоја Илића. Српски језик тиме је био стављен ван закона.

Забрањено је чување, читање и растурање српских књига, ношење шајкаче, народне, такозване шумадијске ношње, женске шамије (мараме), били су укинути српски украси, имена, песме... Свако окупљање Срба и поштовање обичаја строго је забрањивано. Бугари су ишли

ЗАБРАНЕ

Суштина монструозне бугаризације српског народа на окупираној територији била је видљива у свакој наредби бугарских власти. Јавне површине биле су облепљене плакатима на бугарском и српском језику. Под претњом најоштријих санкција, захтевало се следеће:

1. Реч Србин нико не сме да изусте, сви треба потпуно да је забораве;
2. Не треба изговарати нити употребљавати српске речи;
3. Молбе усмене или писмене, не смеју бити узете на разматрање ако су написане на српском језику;
4. Забрањено је певати српске песме;
5. Забрањено је говорити против Бугара, као и против бугарских власти или закона;
6. Забрањено је учинити некоме повластицу ма које врсте уколико се ради о србофилу;
7. Забрањено је рђаво поступати са овдашњим људима (Бугарима), ма они били и сумњиви док се њихова кривица не утврди;
8. Забрањено је дописивање на српском, цензура неће пуштати таква писма;
9. Забрањени су српски натписи на дућанима, гробовима итд.;
10. Забрањено је давати српска имена новорођенчади;
11. Забрањено је давати српска имена улицама;
12. Сва лица која се службено обраћају бугарским властима треба то да чине бугарским језиком без ичијег посредовања;
13. У погледу поштовања тих захтева власти треба да буду веома строге.

толико далеко да су приморавали Србе да у својим презименима промене наставак „ић” у бугарско „ов”. Српски је проглашен за „бунтовнички” језик.

Српска интелигенција је без милости уклоњена из јавног живота свога народа, јер је била препрека остваривању окупаторског плана. Сачињен је посебан програм за њихову ликвидацију. Сматрало се да српски свештеници представљају суштински израз српског духа и да их зато треба интернирати... Захтевано је да служе на бугарском, да носе обележја и одећу бугарских свештеника и потпуно постану Бугари. Српски учитељи никада неће постати Бугари, те зато треба да остану у интернацији и не треба им уопште давати дозволу за повратак. У српске чиновнике не треба имати никаквог поверења...

Све српско становништво подељено је у 11 група и за сваку је предвиђен одговарајући третман. Нико није био поштеђен. Сви су били сумњиви. Сваки Србин је „голем шовинист” и за сваког треба предвидети одговарајући однос. Чак су и српске жене окарактерисане као „најфантасичнији и најсиловитији шовинисти... Оне су живи центар српског духа”. Уследио је закључак: „Истребљење србизма представља у ствари, истребљење српских жена које су најмоћнији фактор србизма!”

Уведене су административне, општинске, школске, црквене и пословне књиге на бугарском језику. Богослужења су обављана на бугарском језику, а свако кретање без бугарских објава – „аткритије” било је санкционисано.

Бугарски моћници су за пропаганду своје идеје основали нови дневни лист „Моравски глас”, који је излазио у Нишу. Формирана су и разна бугарска културна друштва као „Бугарски ореол” у Нишу или „Друштво за подизање споменика ослободиоцима” у Пироту. Наравно, под ослободиоцима Бугари подразумевали су себе. Силом и разним уценама приморавали су грађане да купују лист и учлањују се у њихова друштва.

Цела култура и просвета била је мета бугарског уништавања. Уметничка и споменичка добра са националним предзнаком, преко ноћи, нестајала су и никад више нису враћена. Колико се ишло далеко сведочи следећи податак: у Власотинцу на цркви избрисан је натпис српског краља Уроша, а уместо њега истакнуто име бугарског владара.

Денационализација српског живља спроводила се свим мерама принуде бугарског административног апарата који је био основна полуга за спровођење плана. У окупираној Моравској области тај „посао” поверен је пуковнику чврсте руке, Александру Протогерову. По злу запамћени моћник покушао је да затре сваки траг српског националног бића и тиме створи ново стање као доказ да су ти простори одувек били бугарски.

Геноцидно истребљење

За све време окупације Србије бугарски и аустроугарски војници и официри фотографисали су се поред обешених или стрељаних Срба. И на дописним картама била су представљана варварства, а у књижевним радовима Вазова и Христова отворено је позивано на тотално истребљење Срба: „...да не остане камен на камен, да се ни једно

Бугарска кршћеница за српско новорођенче

Уџбеници за српске ђаке сџишли су из Буџарске: Буквар и прва читанка

дете не радује на грудима мајке, да се ни један старац не опире о раме свог унука...” (Иван Арканџов).

Аустроугарска и Бугарска су према Србима испољиле до тада незабележену бруталност, незајажљивост и крајњи реваншизам, заснован на програму биолошког уништења. Максимално је распиривана „мржња код оба окупатора према свему оном што је српско”. Посебно су се истицали бугарски окупатори, систематски радећи пуне три године.

Бугарска влада је према српском становништву спроводила најдрастичније мере – од свакодневног хапшења до геноцидних убијања Срба. Страдали су претежно учени и школовани људи, председници општина, бивши посланици, прваци грађанских странака, српски регрути, војници и официри, војни чиновници, једном речју сва сумњива лица, не штедећи ни жене, децу и старце.

На основу анкете коју је спровео др Арчибалд Рајс из Швајцарске утврђене су стравичне бројке убијених људи. Само у Врањском округу од новембра 1915. до априла 1916. убијено је око 500 интелектуалаца и око 3.000 житеља Врања и околине.

Командант 42. пука бугарске војске пуковник Калканхијев одговоран је за највећа злодела у Лесковцу и околини. Пред бугарским војним судом одговарао је 1918. године. У запису америчког новинара Вилијема Драјтона, бранио се следећим речима: „Убио сам 60 попова, 200 чиновника и преко 3.000 цивилних лица не обазирајући се да ли је неко био Србин, Јеврејин, Циганин или Турчин, јер сам располагао пуним овлашћењем моје владе да убијем сваког на кога посумњам да би могао бити штетан или опасан по Бугарску”.

И поред очитог признања, пресуда бугарског суда била је ослобађајућа.

У Лесковцу је први злочин извршен над групом свештеника, 7. новембра 1915. године. Крајем децембра исте године погубљена је група од 87 грађана различитог узраста. Слично је било и у Топличком округу, у Нишу и околини, и у другим крајевима југоисточне Србије.

Начини истребљивања српског народа биле су и интернација и депортација. У зиму 1915/1916. године свакодневно се према Бугарској кретала мања или већа група интернираца, од којих су многи на путу убијени.

У наредби о интернацији команданта моравске војноинспекцијске области генерала Кутичева пише: „Сви војници од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, сви официри, бивши учитељи, свештеници, новинари, бивши посланици, војни чиновници и сва цивилна лица треба да се похватају и интернирају у унутрашњост царства...”

У Бугарску је, присилно и под тортуром, одвођено „мушко цивилно становништво, тихо и неприметно, обично ноћу”. Срби, који нису у путу побијени, затварани су у бугарске логоре у Сливену, Старој и Новој Загори, Кнежеву, Радомиру, Пловдиву, Рушчуку, Шумену, Паничареву. У соланама у Перничком руднику само из Врањског округа радило је до 600 младића и тамо страдало.

Аустроугарски пуковник фон Лустиг, у извештају од 20. фебруара 1916, између осталог, пише: „Бугари не пропуштају да искористе време своје окупације источне Ср-

СМРТ У ИНТЕРНАЦИЈИ

Од око 100.000 интернираних Срба ни половина се није вратила из Бугарске. На путу према логорима, у којима су харали тифус и глад, Бугари су Србе побили, највише у Сурдулици. Дубока долина, тесна и влажна јаруга код Сурдулице, остаће запамћена као велико стратиште становника југа Србије. Раније помињани новинар В. Драјтон назвао ју је српска касапница, *sloter hauz of Srbija*. Различите су процене колико је људи страдало у Дубокој долини код Сурдулице. Сретен Динић наводи да је страдало 5.000 до 6.000 људи, др Јован Хаџи-Васиљевић – 2.000, али изгледа да је највероватнија процена др Арчибалда Рајса – 2.000 до 3.000 мушкараца, жена и деце.

бије и Македоније. Они су своју нову управу увели безобзирно и брутално... Рад на бугаризацији карактеришу два основна правца: уништење горњег и средњег слоја домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика... Као што је познато, већи део српске интелигенције... повлачили су се са остацима српске војске, али изван број их се почео постепено враћати... Њих, као и оне који нису ни побегли, скоро да није више могуће наћи на окупираној територији, они су 'отишли у Софију, како гласи нова бугарска изрека. Ови људи су предавани бугарским патролама с наређењем да их воде у Софију, а стварно да се без њих врате већ следећег дана. Колико ће се при томе удаљити, да ли 20 или 200 километара потпуно је свеједно. Патроле одмах узимају собом ашове, нестају у планинама и убрзо се враћају, али без сужања. Бугарски официри уопште не крију ова погубљења, пре се њима хвале”.

Терор је чињен и над родбином жртава, па су страдали и њихови рођаци, односно наследници имовине.

Стратиште – Дубока ДОЛИНА

Сурдулица, невелика варош у близини Лесковца, била је успутна станица колонама интернираца које су се кретале пут Бугарске. Ту се налазио затвор у којем је непрекидно заседао окупаторски „ратни суд” и доносио одлуке о животу и смрти. Половина би обично била осуђена на смрт, а друга упућена на мучење у бугарским логорима.

Одлуку ко ће бити ликвидираан, а ко интерниран, доносили су људи који се нису обазирали на међународно ратно право. Реч је о неколико нижих официра и подофицира из сурдуличког гарнизона, који је био под непосредном командом поручника Стојана Ђуркова. Према записима др Рајса суд је радио у следећем саставу: председник, потпоручник Нестор Симонов; чланови – наредник Тодор Витанов и болничар Пејов. За свој рад одговарали су лично пуковнику Калканхијеву. Они су били извршиоци геноцидне политике над српским народом.

Критеријуми за одређивање ко ће на суд, а ко у заробљеништво, били су непознати, али се поуздано може за-

кључити да су на погубљење осуђивани они који су код себе имали новац или неке друге драгоцености, или су пак по оцени „судија” били опасни за бугарски режим и политику која се проводи у „новим, ослобођеним територијама”.

Сви осуђени вођени су ноћу, у колонама, у Дубоку долину и ту по кратком поступку стрељани. Тај начин ликвидације касније је напуштен због буке, па се масакр одвијао у тишини, клањем, убијањем мотком или разбијањем главе каменицама. Дању је испред Дубоке долине стајала бугарска стража, тако да нико није могао да завири у ту тамницу смрти.

Место где су страдали недужни Срби касније је, истражујући, обилазио др Арчибалд Рајс, и после ослобођења оставио следећи запис: „То је једна јаруга доста дубока али тесна кроз коју протиче један поточић када пада киша... Требало је само подићи суво лишће, копати мало и видети шта земља скрива... Пошто смо извадили кости од најмање пет лешева, од којих једног свештеника кога смо познали по одећи... сазнали смо да та рака садржи још велику количину костију других лешева. Константовао сам, такође, неколико великих каменова који покривају раку, од којих су многи попрскани крвљу, као да су целати своје жртве убијали камењем и бацали у раку. Цигани су ме уверавали да ови несрећници нису сви још ни били мртви када су бацани у раку и убијани камењем”.

Своја злодела ни сами бугарски чиновници у извештајима вишим надлештвима нису крили, па је окружни

начелник Димитров из Врања, у извештају министру унутрашњих дела, између осталог, нагласио: „Могу са сведоцима да докажем да су два војника који су присуствовали страшним сценама у Сурдулици полудела, а друга двојица су умрла касније у нервној кризи”.

Аустријска злодела

У окупираној Србији и Аустријанци су вршили денационализацију. Православна вера је, уз фаворизовање римокатоличке, жестоко прогоњена. Српски језик, ћириличка азбука и друга обележја српског народа строго су забрањивани. Имена улица, радњи и јавних кућа у варошима писана су латиницом. Забрањена су и песничка дела Бранка Радичевића и Јована Јовановића Змаја, иако су обојица били мађарски поданици, само зато што су написана на српском језику. Гушена је и српска национална књижевност, спаљиване су збирке народних песама о борби Срба против Турака.

У аустроугарској окупационој зони вршено је интернирање мушкараца од 15 до 50 година, као и свих припадника војно-политичких организација („Народна одбрана”, „Црна рука”, „Југословенски клуб”), затим запослених из новинских редакција и спортских организација „Душан Силни” и „Обилић”. За време окупације 1915. и 1916. интернирање је вршено у логоре Болдогасон, Арад, Ашах, Дроцендорф, Кечкерет, Нађмеђер, Нежидер, Чеглед, Хајнрихсгрину, Вац, Чешки Брауна, као и у Добој и Петровац на Мору.

Интернирци су у фабрикама радили најтеже послове

Током 1916. заточено је 150.000 цивила из Србије и српских поданика из Аустроугарске монархије. Међу интерниранима било је жена и деце млађе од 17 година. Они су обављали тешке радове на пољопривредним имањима, у радионицама и магацинима, на градњи планинских комуникација, у рудницима, на утовару и истовару вагона, шлепера, војних камиона, у соланама, на изградњи фортификационих објеката на аустријско-италијанском фронту. Срби су радили и на довршењу багдадске железнице и у пустињама Месопотамије.

У једном од највећих логора смрти – Болдогасону, који се налазио у баруштинама испод Карпата, било је смештено 13.680 интернираца, који су умирали од епидемије пегавца. Дневно је умирало 80 логораша без икакве лекарске помоћи. У почетку интернације поменути логори били су под ведрим небом, а услови смештаја, исхране и санитета ни касније нису били решени. Трећи начин убијања Срба били су принудни рад и кулук.

Срби који нису избегли интернацију и нису се на време склонили, терани су на кулук за потребе окупатора у руднике Бор, Сење и Алексинац, радили су на изградњи и поправци путева и железничких пруга, копању ровова, утовару и истовару вагона, војних камиона, и у окупаторским војним радионицама и магацинима. На изградњи пута код Кичева, на пример, дневно је умирало 20–30 Срба, а зими око 50 кулучара. Кулук је био обавезан и за жене које нису долазиле у цркву да слушају проповеди новопостављених попова, и децу која нису ишла у нове школе. У случају непослушности изрицана је смртна казна.

У основним школама Гувермана било је 1.365 учитеља, махом из Хрватске, Словеније и Босне. Швапски официри и подофицири водили су и контролисали наставу.

Пљачке, злостављања, силовања...

По освајању Србије, окупатори су, упоредо са варварским злочинима и злостављањима месног становништва, на економском плану, пљачкали сва материјална добра. Бугари су, на пример, само у Лесковцу, Врању, Прокупљу, Куршумлији, Нишу, Пироту, Власотинцу и другим градовима на југу Србије опљачкали фабрике, занатске и трговинске радње, приватне куће, вредније покућство становништва, скупocene предмете, одећу, обућу, људску и сточну храну, што је довело до великог недостатка хране за српско становништво. У првом реду узимали су све врсте житарица и стоке. Отимали су новац, злато, сребро, све предмете од метала, па чак и црквена звона и оловне прекриваче купола са црквама, затим сеоски аграрни инвентар – кола, чезе, плугове, дрљаче, вршалице и друго.

С првим даном окупације страдала су и културна добра. Опљачкане су ризнице манастира Дечани, Раваница, Манасија, музеји и библиотеке Београда. Спаљене су српске књиге и рукописи, не штедећи чак ни регистре и архиве црквама и судовима. Бугарски министар трговине

ПРЕЦИЗНА ЕВИДЕНЦИЈА

Према доступним подацима Аустроугарске, само у првих девет месеци 1917. реквирирано је 8.078 тона жита, 170.300 говеда, 190.000 оваца и 50.000 свиња. Само у Јабланичком срезу Бугари су опљачкали 166.203 грла стоке, и то 3.631 коња, 8 магараца, 22.584 говеда, 88.619 оваца, 31.540 коза и 19.821 свињу. Ратна штета процењена је на 55.093.000 српских динара у злату.

издао је наређење да се српске књиге и рукописи транспортују у народну штампарију у Софију да би били прерађени у сировину за прављење хартије.

После пљачке, Бугари су уништавали и српске историјске споменике, брисали све натписе у црквама и манастирима у којима су помињани српски владари.

Поред масовног убијања и батинања Срба, Бугари су силовали више хиљада жена, девојака, па чак и девојчица од 8 до 14 година старости. За своје „противнике”, поред војно способних Срба, огласили су и српске војне инвалиде, старце, српске жене, чак и болесне жене и децу.

У првим годинама окупације дошло је до великог пада броја становника, у односу на број по попису из 1910. године. Према расположивим подацима, може се установити да је недостајало 686.825 Срба, од чега на територији Војногенералног гувермана без Косова и Метохије 406.355, а на територији моравске војноинспекцијске области 280.470 лица.

Неуспех

Политика денационализације окупираних територија Србије применом најбруталнијег терора није дала никакве видљиве резултате, осим придобијања мањег броја људи путем повластица, што је било одмах видљиво. То је забринуло окупаторску власт, па се у извештају војног генералног гувернера у Нишу, од 20. новембра 1916, констатује: „становништво у овом делу бивше Србије... у својој већини сматра се српским”, односно „оно је чисто српско или бар себе сматра таквим”. Анализа националних прилика по окрузима, која је начињена у том извештају, поткрепљује таква гледишта. За Нишки округ се, на пример, наводи „према статистичким подацима од маја о. г. ... од становништва округа 170.000 су Срби, 31 Бугари, а остали су друге националности”.

И бугарски савезници били су убеђени да бугаризација у Србији неће имати никаквог успеха. То се и потврдило у школско-просветној политици, која је за време окупације доживела неуспех. Срби су на сваком месту испољавали пркос, презир и мржњу према окупатору. Окупаторски савезници су наглашавали да је „заблуда сматрати како српски народ држи да је већ побеђен и коначно савладан”, јер се огроман број нада помоћи своје избегле владе и војске, да „рачуна на повратак српске власти”, да није изгубио веру у себе и свој опстанак, већ и под туђинском влашћу испољава своја уверења.

УСТАНАК

Иако изложен суровим репресалијама, српски народ на окупираним подручјима није подлегао. Веровао је да окупација представља привремено стање и сваким даном учвршћивао наду у успешан пробој Солунског фронта и коначно ослобођење земље.

Чекајући слободу, јачао је отпор окупатору саботажама, оружаним диверзијама и пасивном резистенцијом. Војни обвезници, способни за борбу, почели су да се окупљају у оближњим шумама и планинама Прокупачког, Лесковачког и Врањског округа.

Окупацијска власт у Ибарској долини ослањала се на шиптарско становништво. Хасан-бег Приштин (Шишковић), Мухарем Мулаисеиновић, Изет Бадивукавић и Исмаилага Мађунија лажно су оптуживали Србе окупаторској окружној војној команди да припремају оружани отпор. Аустроугарска команда, на њихов захтев, отпочела је масовне интернације Срба у логоре у Аустрију и Мађарску. Међу интернираним било је и жена, трудница и деце. Најчувенији по злу био је логор у Нежидеру у Мађарској. Турске аге и бегови Србима су завели феудалне обавезе из времена турског ропства.

Одметање

Како је терор бивао неподношљив, Срби из Ибарске долине, Ибарског Колашина, Вучитрна и Митровице почели су да се одмећу у шуме. Немири српског живља на подручју Гувернмана нарочито су појачани након уласка Румуније у рат. Аустроугарски конзул у Нишу у јесен 1916, поводом тога, пише: „народ у својим халуцинацијама види како у земљу продиру ослободилачке српске трупе...” У аустроугарској документацији забележени су подаци из којих се може јасно закључити да су окупљања Срба из околине Прокупља, Крушевца, Крагујевца, Пријепоља и Новог Пазара била све организованија. Групно или појединачно одлазили су у шуме, одакле су кретали у оружане акције.

Објашњавајући после рата разлоге зашто је са својим сељацима у јесен 1916. отишао у шуму, Радиша Ракочевећ, четовођа из Доброг Дола у Косаници, каже: „Бугари су упали у села Мачија Стена и Трпеза. Убили су петорицу и ранили четири сељака, из чиста мира. Повезали су и отерали у ропство 14 сељака. Још истог дана смо сви узели оружје и отишли

Прву чету основао је Урош Косић Рудинац

у шуму, јер смо сазнали да смо предати на милост и немилост Бугарима”.

Непријатељ није успео да спречи бекство Срба у шуме и планине, ни да похапси све војне бегунце који су у новембру и децембру 1915, пред повлачење српске војске у Албанију, самовољно напустили своје војне јединице и тражили уточиште у својим селима. Према проценама Војноинспекцијске области „Морава” у Нишу, само у Топлици и Јабланици било је од 1.000 до 1.500 избеглих српских војника. Када се узму регрути, рањени и болесни војници, тај број је далеко већи.

Окупатор није успео да прикупи ни заостало оружје од српске војске у повлачењу. Према доступним подацима, у Топлици је за устанак највише прикупљено српских брзометки, а у Јабланици руских пушака система „машинанган”.

У 1916. години јављају се организоване групе које нападају окупаторске жандарме, спречавају реквизицију и активно учествују у нарушавању окупационог система. Тако су почели први оружани отпори који су, заостравањем терора од стране окупатора, постајали све јачи. Што је народ више терорисан, то је у њему јачала жеља за борбом и отпором.

Окупатор у Србији није успео да идентификује противника, јер је противник био цели српски народ. Висок морал, храброст и достојанство Срба и у најтежим часовима живота и смрти уливао је страх завојевачу и уједно давао српском народу наду у ратни преокрет и ослобођење Србије. У извештају Губернмана у Београду, послатом марта 1916. године у Беч, између осталог пише: „Заблуда је мислити да српски народ сматра да је потпуно побеђен и трајно покорен. Он се сасвим супротно, још увек нада да ће му неко помоћи са стране. Одакле би му ова помоћ могла стићи, на то Србин не даје одговор. Просто се и даље нада. И то са сигурношћу”.

Појава четника

Од априла 1916. па до фебруара 1917. широм Србије, а посебно у Топлици, Ибарској долини, Косаници и Јабланици, на Рогозни, Јастрепцу и Копаонику, појављују се организоване четничке јединице – групе српских војника, обвезника и регрута, који ће касније сачињавати језгро одреда за вођење устанка. Та подручја ће за окупатора бити све несигурнија. Топличко-јабланички крај и копаоничко подручје била су устаничка средишта.

У лето 1916. у Митровици је основана тајна патриотска организација чији је председник био свештеник Анђелко Нешић. Одатле се проширила на Пријепоље и Нови Пазар са околином. Први и најпознатији четник био је Урош Костић Рудинац, земљорадник из села Рудине који је деловао на планини Рогози и у Ибарској долини.

Из Митровице се у четнике одметнуо и резервни потпоручник српске војске Коста Војиновић Косовац. Он је имао ратничког искуства, четујући најпре у Јадарском одреду, којим је командовао Војин Поповић, познатији као војвода Вук, а потом у одбрани Београда, где је рањен. Повлачећи се са српском војском, задржао се у Митровици,

где му је отац службовао. За време школовања у Аустрији научио је немачки језик, што му је помогло да од аустроугарске војске добије улогу предузимача и има слободно кретање по Србији. Све време је здушно радио на припремама устанка против окупатора. Придружио му се и Сибин Јелачић.

Коста Војиновић је августа 1916. основао Ибарско-копаоничку чету у Лепосавићу на Ибру. У време оснивања

Пој Димијтрије Димијтријевић у народу њојуларно назван њој Миша Комиша, вајрени зајворник хијној њодизања устјанка

у чети су били: поменути Урош Костић Рудинац, Александар Пипер, из Митровице, потом земљорадници Влајко Владисављевић, из Лепосавића, Прока Планић, из Земанице, и Радомир Гашић, са Копаоника. Новоосновани одред је свакодневно јачао, па је убрзо имао 50 наоружаних четника. Урош Костић Рудинац са својим људима био је задужен за Рогозну и Ибарску долину, а Коста Војиновић Косовац за Копаоник, Топлицу и Крушевачки округ. Четничке чете имали су и Александар Пиперски, Јеротије Ђенадић, Мика Маровац, Синадин Јанковић, Милан Дечански и Јован Стојковић Бабунски у Врањском округу.

Војвода Кости Миловановић Пећанца, вођа устанка и командант Централној четничкој одреди

У јесен 1916. године Ибарско-копаоничка чета прераста у Ибарско-копаонички четнички одред. Његова устаничка активност шири се на Прокупље, Нови Пазар, Брус, Куршумлију, Лебане, Медвеђу, Гњилане, Приштину и Косовску Митровицу. У поткопаоничким селима која припадају Брусу – Ливадју, Радманову, Блажеву, Белом Пољу, Влајковцима и Дупцима радила је тајна четничка организација. Она је, нажалост, откривена и осам њених организатора су 14. јула 1916. јавно обешени у Крушевцу.

Прва јабланичка четничка организација формирана је 19. априла 1916. у Тулару, у Горњој Јабланици. На њеном челу био је Радосав Булатовић Американац, носилац Карађорђевог звезде. У њој је било 18 наоружаних четника и четири девојке.

У лето 1916. потпоручник Димитрије Беговић и поп Димитрије Димитријевић познат као поп Мита Комита, формирали су четничке организације у Стубли, Гајтану, Тулару, Медвеђи, Реткоцеру, Иван Кули и Добром Дољу.

У Косаници су формиране четничке чете чије су вође били Савић Мрделић у Добром Дољу, Милија Мировић у Васиљеву, Раде Миховић у Мердарима, Бранимир Милачић у Трну, Радош Ракчевић у Призрену и Сима Шумаковић у Гњилану.

У тој организацији била су 23 угледна нижа официра српске војске, неколико председника и деловођа општина, два носиоца Карађорђевог звезде, три свештеника и три девојке. За краће време четнички покрет се проширио у Доњу Јабланицу, Пусту Реку, Лесковац, Власотинце, Гњилане и друга места. Устаничке чете формиране су и на пла-

ЗАКЛЕТВА УСТАНИКА

Заклињем се Бојом свемојим, да ћу верно и одано послужити својој отаџбини и краљу и за њих својој животи у свако доба заложити, старешину поштовати и са њиме у брајској љубави живети, иако ми Бој помогао!

нинама Радану, Копаонику, Мајдану, Кукавици, Видојевици, Соколовици и Пасјачи.

До доласка Косте Миловановића Пећанца са Солунског фронта формирано је 17 устаничких чета. Све оне су имале сигурну и сталну везу са организатором устанка – Костом Војиновићем, који је деловао на Копаонику.

Врховна команда и устаници

На Солунском фронту, где се српска војска припремала за одлучујућу офанзиву у ослобађању земље, Врховна команда није имала никаквих информација шта се збива у поробљеној Србији. Процењивали су да је неопходно, када започну операције ослобађања, организовати дејства четничких састава, који би нападали комуникације и тако спречавали довлачење непријатељских појачања.

За обављање таквог, у суштини обавештајног задатка, у топлички крај требало је упутити способног старешину који ће стриктно извршити постављене захтеве. Пуковник Данило Калафатовић, начелник обавештајног одељења српске Врховне команде испланирао је све појединости, а подухват је одобрио генерал Петар Бојовић, начелник Штаба Врховне команде. Важан задатак поверен је Кости Миловановићу Пећанцу, резервном поручнику српске војске, који га је прихватио и пред полазак положио заклетву да ће у потпуности поступити по задатим упутствима.

Долазак Косте Пећанца са Солунског фронта имаће важну, чак и пресудну улогу у даљем развоју устанка у Топлици и Јабланици. Он је, према инструкцијама добијеним 21. августа 1916. године, имао неколико задатака. Најпре, да у пределу Топлице и Јужне Мораве пронађе заостале војне обвезнике и организује их за четничку акцију, затим, да ступи у везу с Албанцима на Косову и придобије их за борбу против Централних сила, да развије пропаганду у народу и одржи веру у скори повратак српске војске и ослобођење, и да акције четника почну тек када српска војска буде у близини и Бугари почну да одступају. Њихов боравак морао је бити у строгој тајности, а сам Пећанца морао је да се креће у албанској одећи ради конспирације. Било је предвиђено и да експлозивом руши комуникације, пре свега мостове, ради ометања кретања непријатељских трупа, али тек када српска војска буде била близу.

Са таквим обавезама Коста Миловановић Пећанца је 28. септембра 1916. са савезничког аеродрома Ветеркоп полетео француским авионом у Косаницу, на Равне ливаде, код села Механе. Супротно очекивању, затекао је већ формиране мање четничке формације. О томе су га одмах обавестили четовођа Милан Дечански и други српски добровољци. Војвода Пећанца је био охрабрен што су шуме биле

пуне одбеглих српских војника, али и незадовољан због слабе и недовољно изграђене организације, осим одреда који је био под руководством Косте Војиновића Косовца у копаоничком крају.

Држећи се наређења добијеног од Врховне команде, Пећанац је кренуо по селима Топличког, Косаничког и Јабланичког среза, где је у септембру, октобру и почетком новембра 1916. разговарао са виђенијим људима и организаторима четничког покрета и говорио на више народних зборована. На терену је затекао доста пушака, муниције, бомби и динамита и људи расположених за борбу. У Косаници је формирао и два устаничка батаљона.

*Рейкоцарска чета наредника српске војске
Боице Ивовића, крајем 1916. године*

Долазак црногорских четника

На организацију и активност топличко-јабланичких устаника знатан утицај имао је и долазак групе црногорских четничких вођа. Почетком октобра 1916. стигла је група коју су предводили интелектуалци: капетан прве класе Милинко Влаховић и његов брат Тошко, студент филозофије, професор Јован Радовић и поднаредник Милан Дрљевић, студент права. Њихова првобитна намера била је да се преко Румуније и Русије домогну Солунског фронта и са српским јединицама учествују у ослобођењу земље. Кад су стигли у Србију и чули да постоје четничке јединице на простору Топлице и Јабланице, где су имали бројне рођаке, одлучили су да узму учешћа у припремама за дизање народног устанка.

Капетан прве класе Милинко Влаховић и његови четници стигли су у Широке Њиве и сместили се код породице Милачића. Преко његових ађутаната Манасија и Братимира Миланчића успоставили су везу са Костом Пећанцем. До заједничког састанка дошло је 3. октобра у селу Кутлову. Сусрет је имао изузетан значај, а група црногорских интелектуалаца била је, касније, важан устанички кадар.

Четничка група са капетаном Милинком Влаховићем убрзо је прешла у Јабланички срез. Са њиховим доласком јабланички четнички покрет проширио се и обухватио бивши Врањски округ, горњу Косаницу, протежући се до Куманова, Гњилана и Приштине. Влаховић се повезао са познатим четовођом Јованом Стојковићем Бабунским, који је четовао у Пчињи и врањском крају.

Неспоразуми

Први сусрет изасланика Врховне команде српске војске Косте Пећанца са Костом Војиновићем, у народу већ признатим вођом устанка, збио се у октобру 1916. у селу Спанцу, код Блаца. Био је то сусрет двојице старешина са различитим концепцијама о дизању и вођењу устанка. Војиновић је желео да спроводи вољу народа, што је значило да непријатеља, који је на тлу његове отаџбине, треба тући, узнемиравати, наносити му сталне губитке и у погодном моменту дићи устанак у свим краје-

*Устаници Божидар Појовић из Сијеринске Бање,
Михајло Арсић из Црној врха и
Виштомир Мишировић Бајча из Медвеђе*

вима југоисточне Србије. С друге стране, Коста Миловановић, вођа по наређењу Врховне команде, што му је био најјачи аргумент у свим расправама, желео је то да осујети, да чека и у потаји спрема народ за борбу.

Војиновић је, иако млад, већ био израстао у вођу који жели акцију, у народу познат и признат. Како се о многим важним питањима нису сложили, између двојице вођа почео је да тиња тихи сукоб који се задржао све до пропасти устанка. То се у почетку није примећивало, јер је свако морао да извршава свој задатак, први да кочи подизање устанка, а други да извршава народну вољу и убрзава и изводи борбена дејства.

Нешто касније, у настојањима да обједини четничку организацију, Пећанац је 8. новембра 1916. одржао нови састанак са устаничким вођама у селу Спанцу у Топлици. Присутни су били Коста Војиновић, поп Мита Комита, Милинко Влаховић и други. Договорено је обједињавање покрета отпора и решено питање вође. Сви поменути топлички устаници прихватили су и признали Косту Миловановића Пећанца за легитимног представника српске Врховне команде и вођу устанка. Коста Војиновић Косовац, иако је у народу словио за главног организатора и вођу устанка, именован је за команданта четничких јединица на подручју Копаоника и Санцака. И поред несугласица у приступу и концепцији вођења устанка, састанак у селу Спанцу успешно је завршен.

Устројство одреда и чета

Коста Пећанац је у почетку успостављао четничку организацију на великој територији југоисточне Србије, што је отежавало рад и комуникацију. Касније је устаничка територија смањена и ограничена на територију Топлице, Косанице и Јабланице, што је дало боље резултате.

Устројство јединица најпре је било извршено по одредима, са војводама на челу, а одреди су се затим делили на чете и десетине. Међутим, до избијања устанка постојале су и „активне” четничке чете, формиране од људства из појединих села или општина, на чије чело је долазио неки од виђенијих људи или војних старешина.

До краја 1916. своје чете или групе наоружаних људи имали су: Урош Костић Рудинац, Александар Пипер, Димитрије Поповић Гмитар, Јеротије Ђенадић, Мика Моравац, Синадин Јанковић Коста, поп Димитрије Димитријевић (Мита Комита), Милан Дечански, Димитрије Беговић, Радош Ракочевић и други.

Непосредно пред избијање устанка, свако село у Топлици и Јабланици имало је месну чету, које су у организацијском погледу биле везане за одреде.

Само у Јабланици била су четири одреда – Јабланички, Гајтански, Медвеђски и Реткоцерски, те четири устаничка батаљона – Бањски, Боровачки, Стубљански и Туларски, потом „народна војска” и 81 сеоска чета. У Косаници је било осам чета и два одреда. Тајне чете имале су Лебане, Лесковац и Власотинце. Рачуна се да је до почетка устанка под оружјем било око 5.000 људи, међу њима и много девојака, жена и свештеника.

У исто време капетан Милан Дечански Банаћанин основао је четничке чете у алексиначком и нишком кра-

ју. Формиране су и у Сврљигу, под командом Богољуба Милетића и Милана Милијића. За крај, око Алексинца и северно од Ниша, четовођа Мика Моравац из Мрамора, по налогу Дечанског, формирао је више чета и ширио народни устанак. Четничке чете постојале су и у Рибару, Шиљеговцу, у подножју Јастрепца, Витковице, Горње Коњске и у другим местима.

Коста Пећанац је 12/13. новембра 1916. у кући потпоручника Димитрија Беговића, у селу Стубли (Бериш), одржао састанак са представницима четничке организације из Гњилана, Лесковаца и Власотинца. Тада је преговарао и са Авдијом Јашаревићем, хоћом из Сијарине, о сарадњи Албанаца са српским четницима. После састанка четничка организација се проширила у лесковачком, врањском, кумановском, гњиланском и приштинском крају, где су формиране тајне четничке групе и чете.

Наредбом Косте Пећанца почетком 1917. формиран је Топлички одред, за чијег је команданта постављен Радисав Тошић. Истовремено је био формиран и Јастребачки одред, са Вучком Панћићем на челу. На прокупачком и добричком подручју, почетком фебруара 1917, стање је било следеће:

Прва четничка група у Јабланици: с лева – седе: Владимир Грбовић из Гајтана, Ђуро Оињановић из Сјаре Бање и Иван Плавшић из Боровца; клече: Милош Плавшић из Боровца и Синадин Јанковић из Медевеђе.

чета Бошка Чупића имала је 45 четника, чета Горње Топлице 32 борца, јединица села Арбанашке 25 друга, чета Радета Влаховића 65 четника, потом васиљевска, иванкулска, трпезетска, добровољска, мердарска и секеричка чета.

Акције

Док су трајале припреме за устанак, оружана активност формираних четничких јединица није јењавала. Предњачио је потпоручник Коста Војиновић Косовац са одредом наоружаних бораца. Он је већ 9. септембра 1916.

водио прву већу борбу са аустријском жандармеријом код села Бабице на Копаонику, у којој је погинуло 30 жандарма. Сутрадан, 10. септембра, настављена је борба код Белог Брда, Блажева и Треске, а касније су вођене борбе са аустријским потерним одељењима.

Чета Уроша Костића Рудинца водила је оружане сукобе са агама и беговима и аустроугарском потерном полицијом на простору северно од Митровице до Враћева, Требиља и Винорога према Новом Пазару и у неким местима на Рогозници.

До краја 1916. ређале су се четничке акције на ширем простору. Милан Дечански успешно се борио са бугарском јединицом код Грејача и на Ртњу; Тодор Митић, звани Слишанче, тукао је Бугаре на планини Кукавици; Синдин Јанковић нанео је значајне губитке бугарској јединици код Медвеђе; Јеротије Ђенадић се у Јанковој клисури успешно сукобио са аустријским потерним јединицама... Најтежу борбу водио је капетан Милинко Влаховић код села Гајтан, али је успео да порази надмоћнијег непријатеља.

Устаници Јабланице имали су четири оружана сукоба са бугарским посадним јединицама, а у јануару и фе-

другом извештају готово тачно процењује број наоружаних на око 600 људи, а затим додаје: „Сматрам да се мора рачунати са устаничким покушајима становништва”.

Почетком 1917. године 1.200 аустроугарских војника отпочело је потеру „чишћење терена” због устаничког напада на њихове патроле код села Блажева на Копаонику. Аустроугарске окупационе власти дејствовале су енергично. Казнена експедиција је стрељала 30 Срба и спалила 80 домова.

Бугарске војне власти, такође, озбиљније схватају устаничку активност Срба. Пуковник Протогеров, у рапорту штабу своје војске у Ђустендилу, признаје да покрет није разбојнички већ „са политичким и војним циљевима... који карактерише појављивање великих и организованих чета, руковођених од бивших српских официра, учитеља и свештеника... поједини сукоби између наших трупа и њихових чета, доводе до заробљавања и разоружавања појединих стражара или мањих војних команди”.

Немоћ у супротстављању наоружаним устаницима најбоље илустрuje улазак попа Димитрија Димитријевића и капетана Милинка Влаховића у Медвеђу. Бугарски гарнизон

од двадесетак војника, на челу са наредником Златаном Велиновим, није имао снаге да им се супротстави, па је наредник изашао испред команде, без оружја, и војнички поздравио команданте и устанике. Измученом народу то је улило нову снагу да се бори до победе. Чета је навече напустила варошицу.

Јачање морала и родољубља

Морал је имао вишеструку улогу код устаника. Био је регулатор снаге и односа у четничким јединицама и одредима са примесама строгих војничких правила. Сваки четник је имао обавезу да морално поступа да би се сачувале богате националне и моралне вредности српског народа.

Такво настојање потврђује и наредба Косте Миловановића Пећанца, у којој се инсистира: „Сваком старешини и четнику дужност је да штити част и достојанство и понос становништва. Сами четници и старешине треба да својим понашањем представљају савршенство морала”. Ти захтеви се понављају и у наредној наредби, од 22. фебруара 1917. године: „Старешине, подофицири и четници имају се у народу понашати тако, како доликује и како тражи част, име и свети позив данашњих четника; ни према коме насиље, а нарочито изнуђивање новца; на морал пазити највише – за преступ биће кажњени смрћу”.

Строго постављене норме биле су неопходне да би се очувао углед бораца код народа и да би се сачувале српске националне вредности, које су окупацијом драстично угрожене. То су прихватили четници и устаници, који су из патријархалне и религиозне породичне средине носили општенационалне и општељудске вредности. Међу њима се посебно издвајала човечност, јер је остати човек у

Кућа четвовође Тука Радовановића у Беришу (Сџубла) где је 23. децембра 1916. године формиран Јабланички одред

бруару 1917, до објаве устанка, водили су шест успешних борби. Тада је погинуо и истакнути четвовођа Урош Костић Рудинац. После његове јуначке погибје код Бањске Реке разбијена је четничка организација у Косовскомитровачком и Новопазарском округу, а њене чете из западних српских крајева прелазе у Ибарско-копаонички одред Косте Војиновића у Топлицу, што је ојачало концентрацију устаничких снага.

Окупатор је у почетку потцењивао устанике, а касније се озбиљно узнемирио када је крајем 1916. број наоружаних устаника стално растао. У једном аустријском извештају, упућеном гувернеру фон Ремену, процењује: „Стичемо утисак да је реч о великом устаничком покрету”. У

тим ненормалним условима био велики подвиг. У многим документима има примера да су устаници заробљавали окупаторе, разоружавали их, а потом пуштали.

Хуманост се огледала и у бризи за људе од стране четничких одреда, у заједничком испомагању, колективном стојичком подношењу тешкоћа и оскудица које рат доноси.

Личне моралне вредности позитивно су деловале на јачање колективне снаге у свим борбеним акцијама. Реч је о високим моралним својствима: храбрости, дисциплини, оданости, упорности, самопожртвовању, поноситости, храбром држању пред непријатељем, дружељубивости, издржљивости, честољубивости, проицљивости, сналажљивости, самоиницијативи итд. Наравно, било је и супротних примера, моралних недоследности, кукавичлука, непоштовања, кршења моралних норми, што је у корену сузбијано.

Моралну снагу српских четника запазили су и непријатељи и свим средствима настојали да је слома. У томе, наравно, нису успели, иако су устанак у крви угушили. Четништво је опстало и касније, све до коначног ослобођења, непријатељу било трн у оку.

Појединачне борбе народних устаника настављене су и у првом месецу 1917. године. Да би тај процес некако зауставили и контролисали, бугарски и аустроугарски окупатори појачали су терор над становништвом, депортације, злочине и пљачке имовине. То се врло тешко подносило, па је у народу сазрела мисао да се масовним устанком стање промени. Када је стигла званична наредба за мобилизацију Срба за бугарску војску на Солунском фронту, чаша жучи је преливена. Бугарски акт да „сви мушкарци од 19 до 40 година старости подлежу дужности у редовној војсци” српски народ је схватио као тежњу окупатора да синове и очеве супротстави својој браћи у борбама на Солунском фронту.

Да српска младеж гине за велику санстефанску Бугарску, није се смело дозволити. Уместо пред бугарску „наборну” комисију за регрутовање, позвани Срби отишли су у оближње шуме и планине и придружили се већ организованим устаничким четима. Да би и то спречили, Бугари су, супротно међународном ратном праву, у јануару 1917. наредили општу мобилизацију Срба, што су Срби примили као најјаснију претњу за сопствено уништење. Заоштравања су нарастала великом брзином. Повод за оружани устанак био је јасан, без обзира на то што је окупатор у највећем напону војничке снаге дејствовао на свим фронтима. Срби су националне вредности подигли изнад својих живота, спонтано и силовито рекли „не” бугарским територијалним аспирацијама и лажном миту о „Бугар-Морави”.

Ратни савет у Обилићу

За вођење успешног и организованог устанка ширих размера требало је установити главну команду, јединствен систем руковођења, савршену организацију, јединство циља и разрађен план борбених дејстава. Све је то недостајало устаничким вођама. Нису се слагали ни око времена подизања устанак. На састанку у Топоници код Прокупља, иако је већина четовођа подржавала став народа, попа Димитрија Димитријевића (Мите Комите) и Косте Војиновића да се почетак устанка прогласи одмах, није донета никаква одлука. Поп Димитријевић је одржао

Војвода Коста Војиновић Косовац, командант Ибарско-којаоничкој одреда

ватрени говор, указујући на неминовност устанка и питао „зашто смо стварали организацију и припремали народ ако сада дигнемо руке од свега”. На крају је Пећанца отворено назвао кукавицом.

Коста Миловановић Пећанац је сматрао да устанак треба одгодити за погодније време, сходно наређењу Врховне команде, „онда када наша војска буде код Скопља, а Бугари почну да беже”. Устаничке вође биле су, ипак, у једном јединствене: „да ни један обвезник не иде на регрутацију” и да „сви способни људи набаве оружје и чекају даља наређења”. Народ је, међутим, мислио другачије – био је спреман за устанак.

Око 20. фебруара бугарска моравска инспекцијска област констатује: „...српске чете хватају бугарске шумаре, убијају полицајце и кметове, заробљавају усамљене војнике и жандаре, отварају ватру на представнике власти, нападају конвоје, кидају телефонске и телеграфске жице, упадају у општине и уништавају регрутне спискове...”

ПРИМЕРИ ЧОЈСТВА

Много је доказа велике храбрости и високог морала топличких устаника. „Два четника су погинула из превеликог јунаштва” – стоји у извештају Милинка Влаховића. Група четника опкољена од непријатеља на позив да се предају одговорила је: „Српски четници не предају се!” И одржали су реч. Држање на губилиштва задивљује. Кад су Мирка Мосића из Црног Врха код Лебана осудили на смрт вешањем, он је непријатељу рекао: „Бугари, колико ја на вешалима висио, толико да постоји ваше царство”. Херојство и храброст свуда су били присутни и истицани, што је повећало одлучност за веће ангажовање у борби.

Народно нестрпљење да се устанак одмах подигне више се није могло контролисати. То је убрзало сазивање „ратног савета” устаничких четовођа, на којем је требало одлучити о најважнијим питањима организовања, подизања, вођења и успеха народног устанка против мрског окупатора.

Саветовање је одржано у селу Обилићу, у Јабланичком срезу, 21. и 22. фебруара 1917, у кући Петра Драговића и његових синова, народних посланика Милутина и Милоша, који су били у српским јединицама на Солунском фронту.

На окупу су биле све познате вође устаничких одреда и 300 четовођа из јужне Србије. Једногласно су усвојили важне одлуке о организационом устројству устаничких јединица, расписивању народног зајма и озваничењу датума подизања устанка.

Проглас

Првог дана на саветовању изабран је Централни комитет и именовани су команданти за поједине области са титулама војвода. Тако је Коста Миловановић Пећанац, као шеф Централног комитета, одређен за Топлицу, Коста Војиновић Косовац за област Копоника, Милинко Влаховић за Јабланицу, Тошко Влаховић за Неготинску Крајину, Јован Радовић за десну обалу Јужне Мораве, Милан Дечански за област око Сокобање и Алексинца и Тома Питулић и Новица Вељовић за Рибарску бању, Бунис и Сталаћ.

Одлучено је и да се распише зајам од 50.000 динара и да се прикупи од имућнијих грађана.

У организацијском погледу, формирано је пет устаничких одреда: Ибарско-копаонички одред Косте Војиновића Косовца, Јабланички четнички одред капетана прве класе Милинка Влаховића, Пиротски четнички одред војводе Јована Радовића, Крајински четнички одред војводе Тошка Влаховића и Централни четнички одред војводе Косте Миловановића Пећанца.

Усвојена је прокламација о подизању устанка – 24. фебруара 1917. године. Одлуци се противио војвода Коста Пећанац, али се морао повиновати већини.

Након два дана већања одлуке су стављене на папир и требало их је остваривати. Живот их је, међутим, предухитрио. Док су они већали, народ је подигао устанак. Са

састанка у Обилићу устаничке вође буквално су улетеле у борбе које су без њих почеле. Када је Коста Војиновић 28. фебруара 1916. године, у ослобођеној Куршумлији прогласио устанак, он се, у ствари, увелико распламсавао. Пуцало се на више места у Топлици и Јабланици.

Капетан Милинко Влаховић водио је велику битку са Бугарима код Лебана и први забележио значајну победу. На бојишту је остало 20 мртвих непријатељских војника. Његов одред наставио је да коси Бугаре и код Бојника. До сукоба је дошло и код села Дубова, Ђинђуше, Ђака и на другим местима.

Народни устанак ширио се неслућеним размерама на све стране југоисточне Србије.

Ослобођење Куршумлије

Прве устаничке борбе ширих размера започеле су у Косаничком срезу, где се народ на време наоружао и већ одметнуо у шуме. Само у општини Добри До постојала је чета са 180 људи, наоружаних са 110 пушака.

У то време Бугари су у Куршумлији имали своју жандармеријску испоставу, коју су чинили углавном албански плаћеници. Њихов терор, пљачке, силовања и убијања народ више није могао да трпи. У околним шумама Раде Влаховић, који је себе називао „вођом Куршумличана”, окупио је добро наоружани одред устаника. Извештавајући о томе Косту Пећанца, истакао је да четама командују Цветко Оташевић, Анђелко Лазић, Милош Јовановић и други.

Погодна прилика да се пресуди непријатељу указала се 25. и 26. фебруара 1917. у селу Мачковац недалеко од Куршумлије. Наиме, група плаћеника – арнаутских жандарма пошла је у пљачку. На улазу у село сачекала их је чета којом је командовао Илија Радоњић (Ица Калајхија) и потпуно уништила. Чувши пуцње, устаници су кренули из Мачковца, Микуљана, Баћоглеве, Марковца, Самокова, Кастрата, Крчмара, Пепељевца и других праваца да ослободе Куршумлију. Силовити народни удар изненадио је Бугаре. Срби су у налету заробили 92 војника са среским начелником и чиновницима. Борбе за потпуно ослобођење града трајале су читав наредни дан, јер се жандармерија забарикадирала у згради начелства и пружала јак отпор.

Обавештен о покретању устаничких борби у Косаничком округу, у Куршумлију је, у поподневним сатима,

Панорама јорњојабланичких њланина иде су четњници водили жестоке борбе

стигао Коста Војиновић и преузео даљу команду над свим јединицама у нападу. Ојачани новим борцима устаници су убрзо савладали забарикадиране арнаутске и бугарске жандарме. У срцу поробљене Европе, Куршумлија је била први град ослобођен од непријатеља.

Не губећи време Коста Војиновић је у граду организовао власт и поделио заплениено наоружање. Потом је окупушеном народу, на централном тргу, одржао ватрени патриотски говор, честитао ослобођење града, и прогласио 28. фебруар 1917. даном почетка општег устанка у топличком и јабланичком крају.

У ослобођену Куршумлију, 1. марта, стигао је војвода Коста Пећанац, командант Централног одреда. Војиновић је затражио од Пећанца да у доласку пресретне једну бугарску чету која се Куршумлији приближавала из правца Прокупља. Немајући куда, он је са својом четом сачекао Бугаре код села Плочник, разбио их и протерао према Прокупљу.

Устаници су у борбама из непријатељског строја избацили 150 војника и старешина, заробили доста наоружања, уз велике материјалне штете на објектима.

И Прокупље је слободно

Даља устаничка дејства пренела су се на бугарски гарнизон у Прокупљу, о чему је одлука донесена у кафани у селу Прекадин, у ноћи између 24. и 25. фебруара 1917. године, без присуства Војиновића и Пећанца, који су се, након борби у Куршумлији, нагађали да ли треба наставити устанак или не. Пећанац је, наравно, био против наставка, записао је Војиновић у свом дневнику.

Прокупачке четовође су, ипак, пре напада на прокупачки гарнизон обавестиле Пећанца: „Не можемо више да чекамо и нећемо да будемо гори од Куршумличана. Стога молимо војводу да узме команду у своје руке и да нам да распоред за борбу. Ако нећете то, онда ћемо ми све урадити на своју руку и на своју одговорност”. Захтев су потписали поручник Владимир Требољевац, потпоручник Прока Миљковић, потпоручник Душан Петровић и четовође Светозар Крстић, Арса Станић и Васко Живковић.

Пошто одговор није стигао на време, народ је узео команду у своје руке. Коначна одлука да се нападне окупатор у Прокупљу донета је на збору у селу Доња Трнава, коју је, 26. фебруара, потврдио ратни савет четовођа у кући Сотира Ценића у истом селу. Договорили су се да напад на Прокупље изврше 2. марта у јутарњим часовима.

Поручник Требољевац формирао је устанички баталјон од близу 400 бораца и направио план за напад. Пре тога устаници су упутили писмо бугарском команданту у којем је тражено да се целокупан прокупачки гарнизон преда. Како одговор није стигао, план је стављен у реализацију.

Према договору, напад је требало извршити из више правца: са северне стране из рејона села Бумбурек и про-

Устанички штаб оштинине Медвеђа, 1917. године: слева седе четовође: Иван Плавшић, Вуко Плавшић, Тодор Лукић-Рубежић, Димитар Појовић, Виштомир Мишировић-Бајча, Александар Појовић-Цане; стоје - Васа Лазаревић, Димитрије Бејовић, Јован Перовановић, Косара Мишировић, Милош Плавшић, Божидар Појовић и Георгије Кенов

купачких винограда – нападала би главнина Јастребачког одреда под командом Миливоја Виријевића; са западне старне, две колоне – прва под командом Спасоја Миленковића и друга – устаници из чете Проке Миљковића и Арсе Стакића; из југоисточног правца – добричка група, под командом Радисава Тошића и Светозара Цветковића, затим прокупачка група, под командом Душана Петовића и Бериљско-лугомирска чета Алексе Андрића; са јужне стране – гарићка група, под командом Саве Ђорђевића Чолака и десетина Ђорђа Перуновића, која је имала задатак да контролише мост на Топлици и нишки друм преко Мрамора.

Командно место одређено је на источном прилазу Прокупљу, јер се из тог правца очекивала помоћ Бугарима из Ниша. Команду над свим јединицама имао је резервни поручник Владимир Требољевац.

Напад је извршен у раним јутарњим часовима, 2. марта 1917, тачно у планирано време, у 5 часова. Труба је означила покрет и устаничке снаге су нагрнуле из свих правца, у потпуности реализујући договор. Борбе за ослобођење Прокупља су се распламсале, а Војиновић и Пећанац су у град стигли касније.

Устаничке снаге, иако слабије, успеле су да ослободе Прокупље 3. марта 1917. године. Заробљено је 845 Бугара, међу којима четири официра и 20 подофицира.

У ослобођеном Прокупљу формирана је српска општинска власт. Убрзо је донесен закон по којем је деловало судство и други управни органи.

Слобода и у Блацу

Устаничке борбе су се шириле и на аустроугарске окупационе зоне. У Блацу је био смештен аустроугарски гарнизон којим је командовао мајор Ратки. Устаници су разрадили план за ослобођење тако што би гарнизон напали из три правца, са циљем да се насеље опколи стрељачким стројем.

Из правца Прокупља очекивала се помоћ од Косте Војиновића са одредом. Четама одређеним за напад командовали су Милош Милошевић, Јеротије Ђенадић и Вучко Пантић.

Напад је почео 4. марта у 4 сата и трајао 14 часова. Обе стране су имале велике губитке. Због јаке артиљеријске ватре, устаници су били приморани на повлачење. Чекали су помоћ од одреда Косте Војиновића, који се приближавао. Знајући то, аустроугарска команда, у страху да буде опкољена и уништена, одлучила је да се под окриљем ноћи пробије кроз Јанкову клисуру и повуче према Крушевцу. То им је успело, тако да је Блаце ослобођено следећег дана, 5. марта, без борбе. У ослобођеном граду Војиновић је за команданта свих снага поставио Вучка Пантића.

Ослобађањем Блаца, цела Топлица је била слободна од окупатора.

Распламсавање устаничке ватре

Устаничке борбе шириле су се великом брзином и на остале крајеве под окупацијом, нарочито у Јабланичком срезу и у Врањском округу. Од 24. фебруара до 14. марта 1917. вођено је 80 борби и 35 мањих оружаних сукоба. Борбе су вођене у 71 месту и насељу, од тога: 27 у Горњој Јабланици, 21 у Доњој Јабланици, 23 у Пустој Реци. Јабланички устаници водили су жестоке борбе и на прилазима насељима на бившој српско-турској граници, са здруженим бугарско-шиптарским јединицама. Бугарска војска имала је највеће губитке у борбама: на Кремену, Бојнику, Лебану, код Петриња, на Свирачкој и Вребачкој коси, затим код Злате, на Лисици, Туларском вису, Брвенику, Ђацима, Мрвешу и Житном Потоку. Уста-

Након полајања устаничке заклепве у Обилићу:
Тошко Влаховић, Јован Радовић и
Косија Миловановић, слева надесно

ници су вршили диверзију на железничкој прузи Ниш–Лесковац–Врање–Скопље. Дејства оружаних чета из Јабланице пренета су на простор Власотинца, Сурдулице, Врања и у долину Пчиње.

Одред војводе Јована Радовића ослободио је простор Орашја, Конопницу, Шишаву и Крушевицу, а затим 14. фебруара и Власотинце. Заробљено је 230 бугарских војника, укинута је бугарска власт и силом су отеране мање бугарске посаде из села.

Капетан Милинко Влаховић са Јабланичким и Медвеђским одредом и сеоским четама Доње Јабланице, после вишедневних борби, 1. марта, ослободио је Лебане, среско место Јабланице. Бугарски гарнизон у Лебану предао се јабланичким устаницима. Његови устаници гонили су разбијене бугарске јединице, ослободили Бошњане и избили на 12 километара од Лесковца. Јабланички одред и путоречке месне чете ослободиле су Бојник, Житни Поток, Бублицу, Бреговину, Гробовнице, Богујевац и више села, а Бањски, Боровачки и стубљански батаљони и Реткоцерски одред ослободили су Сијаринску Бању, Туларе и водили жестоке борбе дуж старе српско-турске границе са бугарским и албанским војним јединицама.

Четовођа Мика Моравац био је задужен да са више чета шири устанак око Алексинца и северно од Ниша. Једно устаничко одељење коњице напало је Црвени крст код Ниша и унело пометњу у редове Аустријанаца.

Чете Милана Дечанског, Богољуба Милетића и Милана Милијића ослободиле су Сврљиг, Давидовац, Радмировац, Галибабинац, Плужане, Грбавче и друга насеља. Устанички немири захватили су књажевачки и зајечарски крај.

Тих дана Коста Војиновић са више од 1.000 четника нанео је краљевско-цесарској војсци велике губитке у борби на копаоничком Мрамору.

Устанак је убрзо захватио и пиротски округ и крајеве на десној страни Јужне Мораве. Топлички четовођа Машан Стојановић са својом четом продро је и у моравички, драгачевски и ариљски крај како би проширио устанак у непријатељској позадини.

У Алексиначком и Сврљишком срезу четници су ослободили Глоговицу, Бујмир, у нишком крају Кравље, Врело, Пањину, а у Сокобањском срезу Лабуково, Језеро, Рсовац, Преконози, Поружницу и друга места. Устаници су ослободиле и Лужницу, Бабушницу, Радосиње, Стол, као и нека села у нишком Заплању.

У првој половини марта 1917. устанак је обухватао територију великог дела моравске војноинспекцијске области и југоисточни део Војногенералног гувернмана.

Формирање државе

Крајем фебруара и почетком марта 1917. устаници су ослободили пространу територију Србије која се протезала на северу до Ђуниса, Алексинца, Крушевца, Александровца и реке Расине; на западу до обронака Копаоника, реке Ибра и близу Косовске Митровице; затим старом српско-турском границом на југу, обухватала простор до близу Врања, потом цело ветерничко подручје и планину Кукавицу и спуштала се испод Лесковца и на исток до Јужне Мораве. Створене су и две мање слободне територије око Власотинца и

између Сокобање и Сврљига. Ова „устаничка држава”, са центром у Топлици, седиштем у Прокупљу, износила је 80 километара по правцима север–југ и исток–запад, имала је око милион становника и устаничку војску од 12.782 пушака и 364 коњаника, која је бранила кружни фронт око 240 километара.

По ослобођењу Прокупља војно руководство устанка поставило је Марка Павловића за команданта града, а за председника општине именован је Милан Николић. Централну команду, над целом територијом, и даље је имао војвода Коста Пећанац, али је она у пракси била фиктивна, јер се његов став о устанку није поклапао са плановима многих старешина.

Коста Војиновић, неприкосновени ауторитет за становништво тога краја, увео је ред у граду, образовао команду места, поставио судске и друге органе локалне власти. У ослобођеном Прокупљу написан је и објављен Закон по којем ће се за учињена прекршајна дела судити грађанима. По осталим ослобођеним селима и градовима постављени су органи народне власти, председници, деловође, благајници и прекршајни судови.

Постојала је и централна благајна, где су се сливала средства од расписаног народног зајма од 50.000 динара. Поменута средства послужила су за куповину оружја, муниције, експлозива, лекова, обуће и хране.

„Устаничка држава” имала је и обавештајну службу у свим ослобођеним местима, а у неослобођеним градовима и селима и тајну обавештајну службу.

Војне и цивилне власти из ослобођеног Прокупља упутиле су народу југоисточне Србије прокламацију за општи устанак.

Да би учврстио војну и цивилну власт у граду и шире на ослобођеној територији, Војиновић је слао више службених представки бугарској команди у Нишу, у којима је тражио да се „сва ослобођена територија призна за самосталну српску државу”, да се забрани злостављање српског невиног народа, и да се у Прокупље хитно упуте лекар – хирург, ради лечења рањеника.

Топлички устанак у срцу поробљене Европе био је специфичан феномен, незабележен у историјским размерама. Био је то народни устанак, у којем су, поред активних припадника војске Краљевине Србије и народних четника, учествовали жене, девојке, попови, старци и деца. Главне речи и симболи устанка биле су слобода, народ или смрт.

У народном отпору дошла је до изражаја слободарска државотворна традиција српске нације, која се дигла против насиља и зла, против политике денационализације коју су желели да спроведу окупатори. Устанак у Топлици и Јабланици био је народни покрет и одлучан отпор против дељења српских територија, предвиђен уговором окупираних земаља – храбро суочавање српског народа са великим непријатељским војним плановима, снажан отпор надмоћном противнику.

Устанак је био део ослободилачке борбе Србије и савезника у Првом светском рату. Створена је велика слободна територија за центром у Прокупљу.

Лебане: народ кличе слободи

Ослобођена Куршумлија

ОСЛОБАЂАЊЕ ПРОКУПЉА

Један очевидац је овако описао ослобођење Прокупље:

„Седамнаестог фебруара 1917. у пола 5 сати изјутра зачуше се пушке са околних брда. На глас српске трубе, покуљаше из свију кућа старци, бабе, девојке, жене, инвалиди и полунага деца, све је живо изашло и кроз страшну тутњаву пушака, револвера и митраљеза наших четника и Бугара, чули су се узвици: 'Живели наши ослободиоци!'. У улицама Бугари су направили барикаде одакле су пуцали. Тада се сва маса упуте тим барикадама за узвицима: 'Предајте се, видите да смо Срби а не Бугари!' Бугари побегоше са улице и затворише се у зграду Окружног начелства. Народ није ни обраћао пажњу на њих. Ту, на пијаци настало је неописиво славље. Старци су се љубили, младићи су се грлили, девојке су китиле четнике и устанике тробојкама и зеленилом, даривале их пешкирима и чарапама. Ту се поздрављало само са 'Срећна слобода'.

Свако је тражио посла: пекари су пекли хлеб, сакахије доносиле воду, ко је имао кола довозио је дрва... Деца су преклињала четнике да им дају коње да их напоје, да им буду сеизи. Жене и девојке тражиле су да и оне иду у редове, да се боре. Тада неко рече: иду војводе! Цела маса гурајући се крену према улазу у варош. И кад се на коњима појавише Пећанац и Војиновић, народ појури ка њима са узвицима: 'Живели!' Тога тренутка Бугари су прекинули паљбу као по команди. Девојке су китиле војводе и даривале их, тако да коњи нису могли да корчају од дарова: пешкира, кошуља, чарапа...”

ГУШЕЊЕ ОТПОРА

Окупатор се враћује у Власотинце

Херојски отпор окупаторским снагама

Здружене окупаторске снаге намењене за гушење устанка до 7. марта 1917. године извршиле су концентрацију трупа за удар на центар слободне територије – Топлицу и Јабланицу. План напада био је следећи: аустроугарске снаге нападе би из правца Бруса, Јанкове клисуре, Крушевца, Блаца према Куршумлији, Житковцу и Малом и Великом Јастрепцу; бугарска војска наступила би из више праваца: Ниш–Мрамор–Прокупље; Брестовац–Косаничић–Бојник; Лесковац–Лебане–Медвеђа; Врање – Веља Глава – Медвеђа; Приштина–Туларе–Медвеђа и Лесковац–Власотинце. Албанске чете имале су задатак да нападају насеља на планинском јабланичко-косаничком подручју, дуж старе српско-турске границе.

Први су напали Бугари, са 12 батаљона и неколико албанских одреда, обилато подржани артиљеријом и авијацијом. Аустријанци су напад започели 12. марта из рејона села Дупци – село Златари, са основним правцима надирања према Јанковој клисури, низ Топлицу према Куршумлији.

Отпор устаника непријатељу био је упоран и жесток, али су се под притиском јачих окупаторских снага чете и одељења повлачили у шумовите пределе, како би људство било заштићено, а акције биле успешније.

Освајање Прокупља, центра устаничке државе, такође, није ишло ни лако ни брзо, иако су окупаторске снаге биле прекомерно јаке. Бугарски 25. пук под борбом се кретао скоро недељу дана, преваљивши свега 20 километара, колико има од Ниша до Прокупља.

На северној страни, устаничку државу бранио је одред Косте Војиновића Косовца. У одсудном часу он није напустио положај, као његов претпостављени Пећанац. Својим борцима издао је строго наређење: „По цену свог живота и свију вас, задржите се на положајима око Блаца... Треба само давати отпор и не одступати. Иначе ћу вас ја без изговора све побити...”

Четовође и устаници следили су пример свог храброг команданта: према Грещу борио се Александар Пипер, према Блацу Вучко Пантић и Милош Милошевић, Јеротије Ђенадић тукао је Аустријанце код Разбојне, а Христивоје Башић на правцу до Кошуте. Северно од превоја Мрамор,

Окупаторске власти на почетку народног устанка у Топлици и Јабланици нису придавале велику пажњу борбеним акцијама, ценећи да су оне привременог и ограниченог дејства и да не могу да угрозе њихова виталне интересе.

Ситуација на терену, међутим, била је другачија.

Борећи се за слободу своје територије, топличко-јабланички устаници су, у каснијој фази дејстава, значајно угрозили железничке и путне комуникације у долини Јужне Мораве, Нишаве и Вардара, које су биле витално важне за немачке, аустроугарске и бугарске снаге на Солунском фронту. Српски устаници су својом борбом пореметили редован дотур хране, оружја и војне опреме окупаторским снагама на фронту и запретили да борбену територију прошире на аустројску окупациону зону. То је било извесно, јер се устанак нагло ширио – преко Велике Мораве, у правцу књажевачког и зајечарског краја, под вођством Милана Дечанског; на десну обалу Јужне Мораве, где је командовао војвода Јован Радовић; према Јастрепцу и Копаонику и до најзначајнијих окупационих војноадминистративних центара, као што су Ниш, Крушевац, Лесковац и Пирот.

Схватајући озбиљност ситуације, масовност, одлучност и решеност устаника да се боре до последњег, окупатор је закључио да је реч о општенародном устанку који измиче контроли, значајно угрожава власт и наноси тешке поразе, и да је крајње време за предузимање опсежних мера за угушење ратног пожара.

Први потез бугарских војних власти у том правцу био је смена генерала Кутичева и постављање за команданта окупаторских снага пуковника Протогера, искусног вође у комитском (четничком) ратовању, који ће у српском народу остати упамћен као највећи крвник.

За гашење устанка окупатор је припремао силовит удар, из свих праваца, уз употребу прекомерне снаге. Заједнички план заснивао се на два битна елемента: прво – извршити регруписавање снага из окупационих области и сукцесивно их увести у борбена дејства, друго – у борбу против устаника максимално ангажовати Албанце.

На устаничку територију убрзо су стигли аустроугарски пукови са Соче, из Румуније и Италије, бугарске регименте са Солунског фронта и један део жандармерије из Босне.

низ Топлицу, прилаз је чувао командант потпоручник Ђамиловић, у кога је Војиновић имао највише поверења.

И баш на превоју Мрамор, искусни Ђамиловић поставио је заседу Аустријанцима у облику потковице. Војници и старешине 102. пука повученог са фронта на Сочи, ненавикнути на четнички начин ратовања, лако су улетели у припремљену устаничку замку. Одједном, као из ведрога неба, одјекнула је убитачна ватра српских бораца који су се налазили у заклонима. Забуну у непријатељским редовима додатно је унела устаничка чета која је напала иза леђа. И док се окупатор још није снашао, одјекнула је команда „бацај бомбе”, а затим „јуриш на нож”.

У тој борби, према сопственим подацима, аустријски 102. пук на Мрамору је оставио 50 мртвих војника и једног официра, уз 16 рањених. Цела комора, са 20 војника и једним лекаром, пала је у руке устаника. У току паничног бекства према Брусу, изгубили су још 126 војника.

митрија Димитријевића (поп Мите Комите). Они су жестоко опалили по бугарској колони пуковника Златанова и успешно га задржали неколико дана, тако да су место Лебане заузеле тек 13. марта, нападајући га са три стране. Када се више није могло, капетан Влаховић је јавио главној команди: „Данас, 13. овог месеца престала је устаничка...” Он се са својим Јабланичким одредом, доста проређеним, повукао према Оруглици и планини Веља Глава, где је наставио спорадичне борбе.

Окупатор је са доста мука и уз жесток отпор српских бораца, после извесног времена, успео да освоји устаничка подручја. Аустроугарска војска је, заједно са Бугарима, 13. марта 1917, увече, ушла у Прокупље. Три дана касније, 16. марта, Аустријанци су заузела Куршумлију и Блаце. Такав след догађаја био је могућ и због несагласја међу устаничким командантима у погледу одбране слободне територије. Пећанац, вођа устанка, напустио је положај и борбу и са

Топлички устаници-заробљеници у Бугарској на ручку (снимљено за бугарску јоштанску картицу)

О сјајној победи устаника Пећанцу је јавио Коста Војиновић: „Непријатељ је на Мрамору до ногу потучен, изгинули су као мрави”.

То су Аустријанци признали после рата. Пуковник Керхнове је о походу 102. пука писао: „...снаге једне наше чете под командом натпоручника Клутеа биле су готово у потпуности побијене”.

Без обзира на тежак пораз на Мрамору, Аустроугари су се брзо консолидовали и успешно наставили наступање.

Четовођа Радисав Тошић са својим борцима успешно је пружао отпор. Добро се тукао и Новица Вељовић, који је штитио прилазе Малом Јастрепцу са северне стране, али је положаје морао да напусти јер је добио хитно наређење да заустави напад албанских пљачкаша који су упали у Косанички срез и почели да пале и пустоше села.

У јабланичком и пусторечком крају врло храбро, умешно и упорно борили су се борци браће Влаховића и Ди-

Бабин зуб и Туралски вис: устаничко подручје

групом четника повукао се на планину Радан. Борцима је издао наредбу о општој обустави одбране, коју многе четовође нису извршиле, одлучне у намери да бране тешко освојену слободу.

ЛИКВИДАЦИЈА УСТАНАКА

Падом Прокупља и Куршумлије, главних центара устаничке државе, организовани отпор устаника је престао. Устаничке четовође се, међутим, нису предале. Војвода Коста Војиновић, са око 1.000 устаника, повукао се на Копаоник, одакле је наставио четничку борбу. Према Блажеву се повукло око 2.000 устаника, док је једна њихова група одступала према Медвеђи, Радану и Кукавици, настављајући отпор.

Непрекидан отпор пружао је одред Косте Војиновића, као и одред Милинка Влаховића на планини Вељој Глави и Кукавици.

Народни устанак је нешто дуже трајао у сокобањском крају, под вођством Милана Дечанског, и на десној обали Јужне Мораве, где је командовао војвода Јован Радовић, као и источно од Велике Мораве. Устаничке борбе одвијале су се између Сокобање, Ражња и Алексинца. Бугарске јединице бориле су се против устаничке чете од око 80 људи у планини Буковик. Прогоњена је чета Јована Радовића у долини Кутине, јужно од Ниша, према Личју и Бабичкој гори. Прогоњена је и чета Тошка Влаховића од Владичиног Хана, села Тулова и Барја према Кукавици.

Бугарски штаб је пребацио 35. допунски батаљон на линију Врање–Власотинце, како би уништио четнике војводе Јована Радовића. У овим операцијама учествовала је и бугарска авијација. Заузимањем села Блажева 25. марта 1917. устанички покрет на левој обали Мораве био је уништен. Четовође устаника увиделе су да им није остало ништа друго него да своје чете растуре на мање групе и наставе герилску борбу.

Командант окупаторских снага пуковник Протогерев објавио је да је устанак ликвидиран и да је започело чишћење терена на драстичан начин: „Казне су биле тако оштре да је одмах у целом рејону, северно од Ниша наступио потпун мир”.

Пред огромном непријатељском војном силом устанак у Топлици и Јабланици доживео је пропаст.

Далеко од јавности

О крвавом угушењу устанка и бестијалном иживљавању бугарских и аустроугарских трупа светска јавност није била обавештена. Злочинци су завели строги ембарго на сваку вест која је могла да процури са тог простора. Свим официрима и војницима који су се након ликвидације устанка вратили на раније положаје строго је било забрањено да говоре о задатку који су извршавали на српској територији.

Према изјави министра унутрашњих послова српске владе Љубе Јовановића, прву вест о народном устанку у топлничком крају добио је тек 4. јуна 1917. године, и то од Италијана. Наиме, италијански командант ваздухопловства обавестио је да је приликом саслушавања заробљених аустроугарских војника сазнао да су учествовали у угушењу устанка у Топлици и да је тада „на хиљаде обешено и стрељано без икакве пресуде, без обзира на пол и животну доба”.

Замисао окупатора била је да народ, који је све уложио да би се ослободио, затру за сва времена, без много буке, далеко од света и без икакве осуде међународне јавности. То им, ипак, није успело: заслужени суд стигао их је већ 1918. године, након пробоја Солунског фронта.

Злочиначка одмазда

Напад окупаторске војске на слободну устаничку територију имао је карактер казнене експедиције, а разрачунавање са српским живљем након гушења устанка у свему

је било злочиначка одмазда најгоре врсте, незапамћена у историји ратовања. То је потврдио и сам председник бугарске владе Васил Радославов: „...да ће одсад за сва времена бити искључена свака дилема да ли је оправдано безобзирно сатирање српског елемента”. Тај владар без морала већ се истицао својим обећањима: „Може се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба”.

Ту изјаву бугарског челника пренео је аустријски посланик гроф Чернина, свом министру иностраних послова уз коментар: „Благ поступак према Србима до сада у истину није постојао. Зато је несумњиво да ће уследити такав крвав суд какав наше време није још видело”. То се наравно и десило. Већ другог дана од почетка офанзиве, аустријски конзул у Нишу, који је био најближи месту догађања, известио је своје у Бечу: „Бугари на устаничкој територији уништавају сва места спаљивањем”.

Након гушења устанка у топлничком, косаничком и јабланичком крају, настало је крваво пролеће 1917. године. Окупаторска војска покренула је масовну акцију гоњења свега што је живо. Сви путеви који су водили према обронцима Јастрепца, Пасјаче, Видојевице, Копаоника, Рада на и Кукавице били су закрчени непријатељским потерама које су претраживале сваки поток, шуму и долину. Крећући се у групама, бугарски војници су певали своју омиљену песму „по пет на нож”.

Над српским становништвом почињени су ужасни и крвави злочини. Вршена су масовна клања, убијања, вешања, дављења; жене, девојке, девојчице од 8 до 13 година старости сексуално су зостављане на најгнуснији начин. И након свега, села су претварана у пламену буктињу.

У аустроугарским документима остала су записана сведочења очевидаца бугарских злочина: „Сва места уништавају спаљивањем ... наши бугарски савезници спалили сва она места из којих се мушко пучанство придружило бандама, побили учеснике покрета и у учешћу сумњиве, запленили благо и сва имања” (Аустроугарска објава од 12. априла 1917).

Злочини бугарског окупатора су, у ствари, материјализација одавно смишљене стратегије уништавања једног

Зайлена стоке од бугарских окуписајора

народа зарад проширења сопствене територије. Чињенице то јасно показују: од новембра 1915. до априла 1916. побијено је око 500 интелектуалаца и око 3.000 житеља само у Врањском округу; у Дубокој долини, Дубрави, Стојковој шуми, Романовачком потоку, Занковој ливади, Радичевој њиви, Кобрачевој реци, Калиферу, Радићевој бари, Влашком долу и поред реке Вреле заклано је или стрељано 3000 људи, жена и деце; у злогласној Араповој долини, изнад Лесковца, марта и априла 1917. стрељано је 1.250 житеља Лесковачког, Јабланичког и Власотиначког среза... Према непотпуним подацима, окупаторска војска, угушујући устанак, убила је око 35.000 Срба. Само у устаничком подручју Топлице, Јабланице и Косанице Бугари су убили 20.000 људи, жена и деце.

Међународна анкетна комисија за утврђивање бугарских злочина после Првог светског рата, према непотпуним истраживањима до новембра 1918, утврдила је да је било 25.000 жртава само у Прокупачком, Куршумлијском, Добричком и Јабланичком срезу.

По Рајсовој анкети Лесковачки срез је после гушења устанка 1917. био изложен масовној бугарској одмазди: убијена 82 Лесковчана и око 10.000 сељака из околине, 4500 до 5000 интернираних и 1500 младића регрутованих за физичке радове. Само у Јабланици Бугари су убили 2534 мушкарца, махом устаника, 380 жена и 226 деце, спалили готово сва села са 23.311 кућа и зграда и интернирали у Бугарску око 2500 лица.

Према извештају Анкетног одбора, када се у Скупштини, после рата, расправљало о устанку у Топлици и Јабланици, изнесени су следећи подаци: „највише су страдали срезови: добрички 2.918, јабланички 1.911, прокупачки 963, косанички 1.306, копаонички 343, власотиначки 387, лесковачки 717, пчињски 472 лица. Побито је и интернирано је 8.767 Срба. Од тога у Топличком округу 3.907, Нишком 2.205 и Врањском округу 2.655 лица”.

Бугарски генерал Нересов наредио је најстрашније репресалије становништву Косаничког среза јер су „Дошли из Шумадије у Моравску област и то су Срби и Црногорци”. Бугари су убили 1.306 Срба са подручја Косаничког среза. Са земљом су сравњена села Куршумлијска бања, Свињишта, Рача, Добри До, Секијача, Ђаке, Иван Кула (90 убијено) и Луково. Спаљено је 1.977 кућа и 7.330 пољопривредних и других објеката, а сва имовина опљачкана. У Косаничком срезу број убијених по општинама је следећи: куршумлијска 296, рачанска 277, бањска 257, грбовачка 182, иванкулска 90, жучка 81, луковска 67 и добродолска 56, затим у Свињишту 44 и Ђакама 45 убијених.

У Свљишком срезу Бугари су на свиреп начин убили у Грбачу 63, Плужини 25, Лалинцу 14, Галибабинцу шесторо људи, стрељали су сељаке у селима Варош, Најинци, Гулијан, Извор, Копајкошара, Округлица, Тијановац и Црнољевица. У Сврљишком срезу побили су 164 Срба, од којих 15 жена и четворо деце.

У Сокобањском срезу бугарска војска убила је 18 Срба, од тога осам жена и петоро деце. Бугари су починили злочине у Нишком округу, где су убили 511 Срба, од тога 458 мушкараца, 44 жена и 9 деце. Злочини су почињени у алексиначком крају, у Ражањском и Нишком срезу.

Број убијених по општинама у Лесковачком срезу следе: у Лесковачкој 157, туреквачкој 85, вучарској 23, страјковачкој 50, црковничкој 46, разгојанској 12, великотрњанској 27, брестовачкој 30, губервачкој 10, мањоловачкој 12, орашачкој 59, печењевачкој 48 и мирошевачкој два Србина. Са поменутих територија Бугари су убили 661 Србина.

У Прокупачком срезу Бугари су за време окупације починили бројна недела: убили су из пушке 700 лица, батинама 156, на вешалима 71, живо спалили 31, силовали су 264 жене и девојке, спалили 3.200 домова и других зграда.

На терену Бруса спаљено је 17 села, најмање 450 лица различите старости и пола убијено, много кућа спаљено и потпуно опљачкано, три цркве порушене...

Сељаци из Тојлице са браздама од бујарских удараца и кама

Гајтан је горео

Амерички новинар и истраживач Драјтон наводи: „Марта 1917. Бугари су запалили и потпуно са земљом сравнили село Гајтан. На једној гомили побили око 200 душа, највише жена и деце. Убијено је 20 трудних жена, а следећег јутра поред једне жене нађено мало дете, које је чудом остало живо, како грчевито покушава да сиса груди своје мртве мајке”.

Званични подаци кажу да је у устаничком селу Гајтан убијено 539 људи, жена и деце. Читаве породице су нестале. Из фамилије Грубач побијено је 29, Божовића 27, Жугића 25, Ђуровића 20, Јововића 19, Кулића 21 итд. Најмлађа жртва, Милена, из фамилије Жугића, имала је само две године. У породици Банића поубијано је петоро деце, најмлађи Сретен имао је само годину, а најстарији Митар 25 година. Нико није био поштеђен ни од фамилија Туровића, Тмушића, Кецојевића и других.

Гајтан је платио страшну цену непоштовања бугарске окупације. Уништена је младост, како би се Срби у корену истребили, што наравно није био војнички циљ, већ резултат смишљене политике геноцида.

Срби су гинули на све стране. Непријатељ је желео што пре да оствари наређење генерала Нересова: „Да би се могао бугаризовати овај крај, треба срушити све што је српско, и тако, на рушевинама Српства да васкрсне бугаризам”.

О бугарским злочинима у том крају у Извештају међународне комисије за испитивање злочина стоји: „Овде нису само убијани људи и жене, већ су вршени сви видови мучења и спроведени облици садизма, као што су: набијање на колац, што су измислили Турци, убијање на тенане спаљивањем на људождерски начин, силовање мајки у присуству кћери или кћери у присуству мајке, предаја жена на блуд са псима, сакаћење полних органа итд.” Овај документ потписали су Француз А. Бонасје и енглески пуковник Х. Б. Мејн.

*Сељанке из Горње Маџејевца код Ниша
силоване од Бугара*

Један устаник, скривен у Гајтан планини, пише последње писмо пријатељу и, дубоко потресен трагичном судбином свог народа, наводи: „...Рука ми дрхти, а срце силно бије, јер се свуда по шуми чује јаук и писка српске нејачи која је овамо к нама у збегове побегла...”

Народ топличког, јабланичког и косаничког краја био је чврст и издржљив у свим тешкоћама. Био је достојанствен и када се умирало. Бранили су свој кућни праг и када није било изгледа да га одбране. Тако је урадио и старац Нико Вукчевић из села Каре, испод Пасјаче.

Када је видео да су околна села запаљена и да се бугарски војници примичу и његовом селу, позвао је жену, предао јој свој џепни сат, породичну реликвију која се преносила с колена на колена, и са крајњом одлучношћу рекао: „Ево ти сат, чувај га за на наша млађа поколења. Ја одлазим заувек. Да гледам како Бугари силују и пљачкају не могу, а да их спречим такође не могу. Зато идем да погинем!”

Онда се хитро окренуо, скинуо своју „кокинку” са зида и упутио се на брдо испред села. Када је наишла бугарска колона, дочекао их је речима: „Нећете у село преко живог Ника Вукчевића!” Убио је једног и ранио другог војника, пре него што је и сам пао изрешетан. Изнад главе

Бугари су му забили пушку. И данас се то место зове „Ников гроб”.

Тешко је набројати све страхоте које су чињене приликом гушења устанка. Страшне злочине чинили су и Бугари и Аустријанци. Рецимо, мајор Фаркаш је у Горњој Топлици за само један дан стрељао сто сељака, тврдећи да су четници. У једном аустријском извештају се каже: „Поред оних који су погинули у борби, наше трупе су стрељале 600 људи”.

Пуковник Александар Протогеров, командант Моравске области, за успех у гушењу устанка у Топлици награђен је генералским чином, иако је његова армада у обрачуна са устаницима и цивилима драстично прекршила

Аустријарска вешала у Крушевцу

међународну Хашку конвенцију, чланове 8, 23. и 41. Наредба Протогеровова од 10. марта у Нишу, затим бугарског војног министарства од 20. маја и „заповест Војне инспекције Моравске области” од 5. јула 1917. биле су јасан доказ за то.

И поред свега, борбе у неким крајевима нису престајале. Око 1.500 четника сврстаних у мање чете и групе дејствовали су са планина Козјак, Кукавице, Гољака, Радана, Пролома, Арбанашке, Видојевице и Пасјаче. Мање борбе водили су војвода Јован Радовић у источној Србији, Коста Војиновић на подручју Копаоника и Јабланички одред у Горњој Јабланици, а одред војводе Тошка Влаховића у Пустој Реци.

Реорганизација

Да би четничка борба била убојитија и непредвидива, преостале устаничке јединице извршиле су реорганизацију. Тако је за команданта Јабланичког одреда, уместо капетана А класе Милинка Влаховића, постављен поручник Димитрије Беговић, за начелника штаба поп Димитрије Димитријевић, а за ађутанта Божидар Поповић Божа.

Своју чету реорганизовао је и ојачао и војвода Коста Војиновић, који се и даље храбро борио. Водио је успешне

борбе са аустроугарским и бугарским јединицама потпуковника Јармија на Копаонику и око Бруса, код Белог Брда, Црнатова... И током априла и маја Војиновић је успешно дејствовао по непријатељу. Десетог априла борио се са бугарским четима код Сагоњева и пробио према планини Пожар. У селу Крива Река 350 војника, Рупчића, опколило је Војиновићеву чету. Према извештају аустријског команданта, када је започела борба, чула се команда: „Јуриш. Сви на ножеве!“ Војиновићеви четници су успешно пробали блокаду, као и много пута до тада, што је окупатора доводило до лудила.

Аустријанци су настојали да ликвидирају Војиновића и његову четничку групу, али нису успевали. За тај задатак довели су, чак, специјални граничарски батаљон из Далмације. Преко хиљаду аустријских војника свакодневно је гонило Војиновића. Он је вешто избегавао потере, али и прихватао борбу. До мрака се тукао, а затим су следиле бомбе, јуриш на ножеве и пробој. Трпео је губитке, али је увек успевао да надмудри потеру. Код Манастираца, засеока Гр-

Бугарска зверства у Прокуљу

гуре, изгубио је двадесетак људи, али се пробио. Његова чета се, ипак, редовно обнављала, а он настављао борбе.

Окупатор је и даље силовито гонио четнике и немилосрдно убијао недужни народ. Ти злочини пробудили су из летаргије вођу устанка војводу Косту Пећанца, који је изашао из скровишта и 1. маја 1917, на планини Видојевици код Шарене букве, одржао збор пред 1243 четника Централног устаничког комитета. Војвода Пећанац је предложио реорганизацију свог одреда, који би потом лично повео против бугарског и аустро-немачког окупатора ради вршења диверзија. Предлог је усвојен. Одређено је да Пећанца, на функцији вође устаничког покрета, за време одсуства замењују Радисав Тошић и Марко Павловић.

чета и добро наоружани. Предводиле су их четовође: Илија Радоњић „Ица Калајхија”, Бошко Чупић, Јован Јелић, Машо Стојовић и Н. Павловић. Коњицом је командовао Александар Пипер, а штабном четом Новица Вељовић.

Одред је 13. маја напао железничку станицу Ристова. Ликвидирали су бугарске страже, савладали посаду санитетског воза од око 40 бугарских и немачких војника, заузеле станицу и варош Ристовац и држали их краће време у блокади. Минирали су и оштетили железнички мост на Вртошкој реци.

Да би спречио даља оштећења виталних објеката на важној комуникацији, непријатељ је убрзо довео појачања из Ниша, Враћа и Скопља. У жестокој борби погинула су 72 четника, а више њих је рањено. Исте вечери, 13. маја, Александар Пипер, ценећи безизлазност ситуације, с коњицом се пребацио на леву обалу Јужне Мораве и вратио у Топлицу. Потом је и једна јабланичка чета напустила Пећанца и вратила се на Кукавицу. Са остатком устаничке јединице војвода Пећанац је одступио преко села Бореље, дошао до старе српско-турске границе, одакле се, 15. маја 1917, спустио у долину Љуботске реке и извршио напад на Босиљград. После паљења варошице и освете, под притиском јаке бугарске потере, код села Масурице, прешао је Јужну Мораву код Владичиног Хана и заноћио више села Кунова, на обронцима планине Кукавице.

Група војводе Пећанца на Кукавици се сукобила са великом бугарском потерном војском. Погинуо је четовођа Милош Ђуровић и 17 четника из Горње Јабланице и Доброг Дола. Након неуспелог „похода у Бугарску”, где му је погинуо блиски сарадник Радосав Павић и већи број четника, војвода Пећанац се једва пробио преко Кукавице у Косаницу, а потом поново прешао у дубоку илегалност. Појављивао се само када је било безбедно и када су посебне околности захтевале.

Веза с Врховном командом

И други поход топличких устаника на Бугарску завршио се неуспехом. После извршених припрема и окупљања устаника војводе Тошка Влаховића на планини Радан, 23. јуна 1917. донета је одлука „да се иде у Бугарску ради освете Срба”. Устаничка чета од 22 борца, подељена на три групе (првом је руководио војвода Тошко Влаховић, другом капетан А класе Милинко Влаховић и трећом наредник Милорад Перовић), 23. јуна пошла је са Радана, преко Пасјаче, Малог Јастрепца, између Црвеног Крста и Добрича, прешла преко железничке пруге, прегазила Нишаву, а код села Азбреснице и Јужну Мораву.

Сукобљавајући се са мањим бугарским одељењима чета је избила на бугарску границу, где је подељена у групе, које су из разних правца упадале у Бугарску према Белоградачку ради „стварања забуне”. Групе су четири дана остале у Бугарској, где су имале мање окршаје. Након мањих борби, убијања Бугара и спаљивања њихових кућа, чета се 22. августа, другим правцем, вратила на Радан, где се Тошко Влаховић састао са војводом Јованом Радовићем и поручником Димитријем Беговићем.

Околности на устаничком подручју и даље су се компликовале на штету четника. Схватајући да је стање крајње

Пећанац је с одредом, јачине 500 четника и 100 коњаника, кренуо 8. маја са Видојевачког крша, преко Јабланице и Кукавице ка Куманову. Четници су били подељени у пет

Лешеве убијених Срба

озбиљно и да прети потпуном уништењу народа, који масовно страда, војвода Крста Војиновић Косовац је, 23. јула 1917. у селу Виче, одржао састанак са сто четника, без присуства војводе Косте Пећанца. Након расправе донета је одлука о слању устаничке делегације на Солунски фронт.

Војвода Војиновић је са сарадницима саставио извештај у којем описује злочиначка зверства окупатора на устанком захваћеној територији Топлице и Јабланице, народне мотиве за подизање устанка и свој лични став. Он каже: „Да би овом предстојећем злу стао унеколико на пут и да бих наш народ унеколико спречио да не срља бесвесно у очигледну пропаст оптужујући једни друге – чиме би свесрдно послужио непријатељу да дође до потребног циља – повео сам се идејом да, иако под најтежим околностима, организујем комитску чету и да герилским чествовањем убедим народ да Србија није заувек пропала, да ће она још већа бити, да се за нашу праведну идеју данас највеће царевине боре...”

У даљем тексту Војиновић објашњава двадесетпетодневну устаничку борбу да се одрже на ослобођеним територијама, а потом и слом устанка пред много надмоћнијом окупаторском силом, као и ситуацију у југоисточној Србији. Додаје: „Народ је почео губити сваку наду и, мада чује топовске пуцње са фронта, вели: бар је краљ могао аеропланом послати нека писма да видимо шта се ради и шта ће бити од нас...”. У наставку извештаја тражи од Врховне команде одлучну помоћ у спасавању устанка и очувању родољубивог духа у народу, чије се патње свакодневно умножавају.

Након упознавања са стварним стањем у Толичко-јабланичком округу, Врховна комадна српске војске у Солуну одлучила је да пошаље изасланика са новим директивама устаничким вођама. За спровођење тог заиста компликованог задатка Влада је одобрила 10.000 динара за потребе устаника у Топлици. Средином октобра у оку-

пирану Србију пошао је капетан Јован Илић, авионом којим је пилотирао искусни српски авијатичар Сениша Стефановић. Требало је „да нађе организаторе устанка Косту Пећанца и Косту Војиновића и пренесе им наређења за потпуну обуставу четничке акције у земљи”.

Илић и Стефановић прелетели су непријатељске положаје и из правца Приштине слетели на Шиловску косу, изнад Медвеђе. На уском и доста тешком терену авион је ударио у дрво и запалио се, а Илић и Станковић, да не би страдали, похитали су у оближњу шуму. Бежећи од експлозије упали су у бугарску заседу 16. допунског батаљона. После хапшења и мучења спроведени су у нишку тврђаву, где су стрељани, децембра 1917. године.

Директива Врховне команде устаницима у Србији, тако, није стигла. Врховна команда српске војске је након трагичне погибије својих изасланика припремила нову групу која ће кренути за Србију. Њу су чинили наредници Петар Вукадиновић, Недељко Минић, Никола Спасојевић, Вукосав Радосављевић, Милорад

Пећанац и поднаредници Симо Радовић и Ђуро Перовић. У име Врховне команде примио их је војвода Живојин Мишић и саопштио им борбени задатак.

Сви су положили заклетву и пошли на извршење задатка. Нажалост, лет Сима Радовића и Петра Вукадиновића трагично се завршио. Њихов авион је оборен између Штипа и Струмице. Прелет француског авиона на простору Кавадар–Градско је, на срећу, успео, па су Ђуро Перовић и Недељко Минић стигли на окупирану територију и о непријатељу, голубијом поштом, слали извештаје војводи Мишићу и команданту Другог пешадијског пука „Књаз Михаило” Ћири Даскаловићу.

Бугарске контрачете

Упутства Врховне команде, ипак, нису стигла до војвода на устаничком подручју, где се стање није смиривало. Четници су и даље нападали моћнијег непријатеља, а овај је жестоко узвраћао, али без успеха да неутралише главне вође устанка.

У једном извештају аустријски барон Кун се жали: „Све побуњеничке вође успеле су да се сакрију на безбедна места”.

Након војног похода Пећанчеве групе, а потом и групе Тошка Влаховића, и бугарска команда констатује: „Апсолутно ништа нам не гарантује да за само неколико дана нећемо имати сличан случај”. У једном другом документу се са забринутошћу наглашава: „Ниједан од њихових виђенијих људи и организатора до сада није ухваћен”.

Бугари никако нису могли да схвате како то да народ, након свих страха које трпи, подржава устанике и наставља борбу. Како то да се чете увек обнављају и све дрскије нападају. Није било дана, а да нека група четника није извела мању или већу акцију. Читави батаљони бугарске армије јурили су за Војиновићем, али без успеха.

Крајем маја бугарска команда поново констатује: „У бугарском подручју мир није у потпуности успостављен... устанички покрет поново је оживео у поређењу са мартовским покретом, који је био у великом стилу, разлика је у томе што се ми данас суочавамо са расутим маневарским четима”.

Бугарска команда била је коначно свесна да се српски четници не могу уништити јединицама регуларне армије, нити полицијским јединицама. Зато је командант моравске војноинспекцијске области пуковник Дарвингов, који је био стари бугарски комита у Македонији, 16. јула 1917. објавио наредбу о промени тактике у борби против српских четника. Наредба садржи и упутство пуковника Тасова о формирању и дејству „контрачета”, чију су окосницу сачињавале бугарске комите са искуством из комитског ратовања у Македонији.

Контрачете су биле мање јединице од 50 људи, добро наоружане и опремљене за самостална дејства на тешком терену по више недеља, без контакта са командом. На челу је био искусни комитски војвода. Њихов задатак је био „да гоне сасвим одређену српску чету данима, недељама и месецима, све док је не униште”.

Да би реализовали задатак, Бугари су довели 64 бугарске комитске чете за „чишћење” терена. На простору Јабланице и Топлице размилели су се бугарски „планински водови” које су предводиле војводе: Крум Зоограф, Тане Николов, Пета Розов, Тодор Оровчанин, Ичко Дмитров, Михајло Ундазов, Славчо Пирчев, Танчо Стојанов, Трајко Павлов, Никола Грамашев, Христо Цветов, Велко Мандрачев и други.

И Аустријанци су прибегли истој тактици. За ликвидирање Војиновићевих четника формирали су потерни пук, који се састојао од жандармеријског батаљона „С”, босанско-херцеговачког батаљона, једног драгонског ескадрона, једне брдске батерије и две чете под командом Дервиш-бега. Дејство тих снага било је концентрисано од 18. јула према Јастрепцу и Копаонику.

Аустријски пуковник Керхнаве наводи да му је Војиновић, знајући за ове припреме, поручио: „Ја не дозвољавам да ме Аустријанци јуре около ко зеца. Радије ћу сам да нападам”. И нападао је одлучно, смело и успешно.

Бугарске контрачете починила су велике злочине у Јабланици, Косаници, Топлици и Пустој Реци. Десетковали су преживеле устанике и разбили топличко-јабланичко четничко језгро. Велики број устаника се предао бугарским војводама због колективне уцене њихових породица и фамилија, па и целог села.

Дејство бугарских контрачета и српско издајство кошало је главе многе четнике, четовође и војводе: Тошка Влаховића, Косту Војиновића Косовца, Тодора Митића, Димитрија Беговића, Димитрија Поповића Гмитра, Синадина Јанковића, Грујицу Албијанића, Николу Балића, Шћепана Туровића, браћу Грубаче.

Опкољени Коста Војиновић, Димитрије Беговић, Димитрије Поповић и Грујица Албијанић, да не би пали у душманске бугарске руке, извршили су самоубиства и јуначки окончали своје часне животе за слободу Србије.

Бугари су код Иван Куле у „Ђавољој вароши” опколили шесторицу браће Грубача – Саву, носиоца Карађорђево

звезде, Ђурицу, Новицу, Зека, Спасоја. После безуспешне борбе на живот и смрт Бугари су их похватали. Дуго су их мучили и саслушавали у једној кући. Пошто нису одали Димитрија Беговића и остале четнике, стрељали су Сава и Зека, а Спасоја и Ђурицу обесили. Њихове лешеве су убацили у кућу и у њу угурали Марка. После тога су кућу запалили. Кроз један споредан прозор Марко је успео да побегне и спасе се.

Свирепост помрачних умова

Бугарска врховна команда вођама бугарских контрачета дала је потпуно одрешене руке у поступцима према четницима и становништву. То је значило да могу да пале, убијају, пљачкају, муче на све могуће начине само да би остварили циљ. А он је био – у корену сасећи подршку народа четницима, а самим тим и ликвидирати српске борце.

И започео је крвави пир бугарских главешина по Топлици, Косаници и Јабланици.

Тоне Николов, Гаврило Стоилов, Крум Зографов, Турманхијев, Стојан Ђорђијев, Тодор Оровчанов, Лазар Иванов у црно су завили српски народ. Њихов командант, по злу познат потпуковник Дарвингов, на једном ручку у Прокупљу, јавно се хвалисао како највише воли за ручак да једе „печено српско месо”.

Горела су читава села: Александрово, где је у једној кући изгорело 20 људи; у Топличком округу спаљено је 55 села; од 320 кућа у селу Гргуре остале су само две. Међународна комисија за утврђивање злочина после рата констатовала је да општине Добри До, Рача, Иван Кула и Куршумлијска Бања више „не постоје”.

Мере за ликвидацију четничког и устаничког покрета и народа у Топличком, Косаничком и Јабланичком округу довеле су народ до потпуног физичког истребљења. Та најдрастичнија мера, уз разне видове уцена, поткупљивања, награђивања полако је сламала отпор народа и бораца. Аустријанци су за сваког потказаног јатака давали награду од 200 круна, за мртвог четника 500, а за живог 1.000 круна. Глава Косте Војиновића била је уцењена на 40.000 круна. Испрва, то није наилазило на пријем код сељака, па се у њиховим извештајима од 7. јула 1917. на једном месту незадовољно констатује: „Али до данас се није десио ни један једини случај да је који Србин предао властима неког бандита или да нам је пружио помоћ да би добио награду”.

Бугари су успели да ликвидирају мање устаничке групе у Горњој Јабланици, Косаници и Пустој Реци. Војвода Тошко Влаховић је погинуо 2. новембра 1917. код села Власова, у подножју планине Радан. На обронцима Радана, у децембру, иста судбина задесила је четовођу Тодора Митића, „Тошу Слисанчета”, као и велики број храбрих четника. У јануару 1918. храбро је погинуо и други командант Јабланичког одреда четовођа Димитрије Беговић. На Радану, на Власовској бандери, погинуо је и искусни српски четовођа Димитрије Поповић Гмитар, и четовођа Грујица Албијанић на „Лубури” више Вујанова.

Четовођа Синадин Јанковић Костић, из Медвеђе, храбро је погинуо 22. марта 1918. крај Њуприје код Миланова. Последњи позив на стрељању упутио је присилно окупљеним Србима: „Живео Краљ Петар! Живела Србија!”. Сто-

ички се понео и позвао присутне сељаке из оближњих села да не клону духом јер је слобода на видику, а Бугари и њихови савезници губе рат. На крају је опсовао бугарског цара. Његову псовку упућену бугарском цару Фердинанду прекратио је плотун десет бугарских карабина.

С пролећа 1918, на обронцима Радана, Бугари су опколили четовође Николу Балића Миња и Шћепана Туровића и убили их у потери. Такође, у потери су убили и Ђура Јовановића Лаковића, истакнутог борца који је дошао из Црне Горе са браћом Влаховићима.

Погинуо је и Милан Дечански, зван Милан Банаћанин, један од најдинамичнијих команданата у устанку. Неуморно је ширио устанак у сокобањском, алексиначком и сврљишком крају. Где год би се појавио, Бугари су бежали главом без обзира. Храбро носећи устанички стег и пламен слободе, настрадао је од издајника. Убио га је плачкаш Филиповић на Јастрепцу.

На планини Јавор страдао је и Машан Стојовић Машо са Пасјаче, храбри борац. Контрачете су му ушле у траг када је са Копаоника желео да се пребаци преко Ибра у Санцак.

Биће још Војиновића

И док су у Топлици и Јабланици гинули најбољи синови, званични вођа устанка Коста Миловановић Пећанац био је у дубокој илегалу, чекајући неко боље време, само њему знано. С друге стране, оперативни и од народа признати вођа устанка, Коста Војиновић Косовац, усамљен, са својом четом, неуморно је ишао из битке у битку. Непријатеља је излуђивао несхватљивом умешношћу да прихвати борбу, бори се мудро, штеди снагу, а онда тражи нападачеву слабу тачку, ненадано удара, пробија обруч и губи се у само њему званом првацу. Час би се муњевито јавио на Јастрепцу, потом на Пожару, а онда би био примећен на Видојевци, па на Копаонику, и тако у круг вртео своје прогонитеље, који су губили сваку наду да ће до њега доћи.

Водио је успешне борбе код Буколорама, Кашевара, Церовице, Виче... У окршају код села Обртинца десетко-

вао је чету крвника Тана Николова, намамивши је у заседу. На бојишту је остало 40 бугарских комита, међу којима и сам Николов. У следећој борби наплатио је рачун од другог бугарског војводе Крума Зографова, тешко га ранивши.

И аустријске потерне чете мучиле су муку с Војиновићем. У једном тренутку закључили су да од гоњења нема користи, па су му понудили договор и награду од 100.000 круна ако се преда, гарантујући му живот и пуштање породице на слободу.

На све то је храбри и слободи одан Коста Војиновић Косовац достојанствено одговорио: „Предати се нећу ни у ком случају жив, само мртав... Нисам ја вођа разбојничке банде који се наплаћкао пара па сада се предаје да помоћу истих живот спасе, већ сам официр који је позван да ноћу и дању бди над својим народом... За своју родбину не бринем и радујем се што страдам за отаџбину”.

И Бугари су му нудили примамљиве услове за предају. Он је, међутим, био непоколебљив: „Српски народ је робовао 500 година, па је опет слободан постао, па још толико да робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан... Па све и ако не буде Војиновића, биће других”.

Војвода се бори сам

Зима се приближавала, услови за борбу постајали су све тежи, а сутрашњица све неизвеснија. Коста Војиновић је са својим одредом непрекидно био у обручу, али се увек успешно извлачио, идући из борбе у борбу. Знао је да га непрекидно прате, уз помоћ издајника из његових редова, али је био одлучан да се бори до последњег. Гинули су му најбољи борци, важни сарадници: потпоручник Ђамиловић на Мрамору, у нишким казаматима издахнуо је Александар Пипер, погинуо је и Рамиз, храбри војник...

Одред војводе Војиновића 16. октобра 1917. био је опкољен и принуђен да прихвати борбу по веома неповољним условима. Доживео је тежак пораз, погинуло је много људи, а он је био рањен у ногу. У току ноћи некако је успео

*Шилова коса, изнад Медвеђе, где је ајтерирао авион
йилоша Синише Сћефановића и кайешана Јована Илића*

да се извуче из обруча и са преосталим борцима поново заметне траг. Када су на застанку свели рачуне, у чети је недостајало много бораца: погинуо је заставник чете наредник Јанићије Димић, Станка Петовић Димић, његова велика љубав, коју није успео да прежали; све време ратовања била је уз њега увек у истој чети. Погинуло је 18 бораца, а десет је рањено и остало на бојишту. Заплењена му је цела комора и драгоцен архива, која никад није пронађена.

Рањени Коста Косовац, са малобројним људством, све теже се кретао и измицао појачаној потери окупатора. За њим су јурили 11. ополченски пук, 18 бугарских контрачета и аустријски потерни пук. Потерним снагама лично је командовао генерал Нерезов. Заменик му је био потпуковник Атанасов. Аустријским снагама наређивао је пуковник Клем.

Усамљени и рањени Коста Војиновић још пуни мецеу успевао је да сакрива траг свог кретања. Без своје чете, напуштен од свих, није ни помишљао на предају. Водио је самостално своју последњу битку, а у судњем часу знао је шта му је чинити. Своју заклетву неће погизати.

Крајем децембра 1917. скривао се у околини села Гргура код Блаца у топличком крају. Издајници, предводећи окупаторе, открили су место боравка. Усамљен Војиновић водио је последњу одлучну битку на живот и смрт. Овога пута без пробоја, јер није имао са ким, није имао ни бомби, а ни снаге.

Последње одредиште била му је стара воденица на потоку поред села Гргура. Ту је одјекнуо последњи пуцањ. Војвода Коста Војиновић Косовац пресудио је сам себи. Испунио је дато обећање да се жив неће предати. Тако је и било.

Када је окупатор ушао у воденицу, нашао је беживотно тело великог српског војводе и на парчету испрљаног папира његову последњу жељу – да га сахране на месту погибије.

Непријатељ му је жељу испунио, али тек пошто су његово тело показали свима у Куршумлији. Сахрањен је у једној јарузи поред воденице.

Шта се догодило те 1917. у топличком, косаничком и јабланичком крају испитивали су после рата разни ауторитети – од међународних до домаћих, специјализованих и анкетних комисија. Закључак је био јединствен и једноставан: устанак нису подигле војводе Пећанац и Војиновић, ни многобројне четовође – устанак је подигао народ Топлице, Косанице, Јабланице и Пусте Реке, јер се „морало мрети овако или онако”.

Српска војска је 15. септембра 1918. извршила пробој Солунског фронта на сектору Добро Поље – Нице – Козјак, чиме је допринела да Први српски рат уђе у завршну фазу. То је био подвиг достојан дивљења. Али, ништа мањи подвиг није било ни непрекидно гоњење противника: за 46 дана српска војска је под борбом, по киши и блату, у старим и дотрајалим униформама, од Доброг поља и Ветерника, преко Бабуне, Вардара, Овчег поља, Грделице, Ниша и Ражња стигла до Београда, а за наредних 17 дана до Суботице, преваливши под борбом укупно 800 километара. Тиме је велико дело ослобођења отаџбине завршила на сјајан начин.

Помоћ српској војсци

Расејани по брдима, преостали јабланички и топлички устаници склонили су се на сигурна места све до долазке српске и савезничке војске са Солунског фронта. Око 1500 преживелих топличких устаника септембра и октобра 1918. учествовало је у завршним борбама за коначно ослобођење српских крајева.

Сваким даном су се језгру топличких устаника прикључивали нови борци, нарочито између Овчарско-кабларске клисуре и Рудника, у источној Србији, Поморављу, Јабланици, Топлици, Косаници, Пустој Реци, Мачви и Колубари. Рачуна се да је број нарастао на око 6.000 до 7.000. Устаници су, нападајући бокове и позадину непријатељских јединица, кидали везе, уништавали мање јединице и комору, хватали курире и пленили извештаје о опљачканој српској имовини. Топлички устаници Јабланице разоружали су неколико аустроугарских јединица на путу Приштина–Качикол–Туларе и Бојник – Житни Поток – Брестовац.

Када је српска војска заједно са француском продрла на Косово и Метохију, четници под командом војводе Косте Пећанца нанели су велике губитке аустроугарској војсци приликом повлачења. Пресекали су путеве Митровица–Пећ и Митровица–Рашка. Комите су нападе непријатељску комору и заробиле око 800 војника и официра, са војном опремом и наоружањем. Потом су ослободиле Пећ и заробиле 600 Шваба са 25 њихових официра.

Радосне вести о скорој победи над непријатељем стигле су и до предела Горње Јабланице, где су се склонили преживели топлички устаници. Четовође Иван Плавшић, Божо Канкараш, Радуле Гогић, Симо Кецојевић, Јоко Кривокапић, Владимир Грбовић и Вуко Плавшић организовали су четнике за борбу. Нападали су и разоружали делове 30. и 102. аустријског пука. Устаничке борбе су се одвијале од 5. до 8. октобра 1918. године на сектору Трстена, Копиљак, Горња Оруглица, Липовица и на Тупалском вису. Све бугарске посадне јединице из Горње Јабланице побегле су бестрага. Српска и француска војска стигле су 8. октобра 1918. и у Горњу Јабланицу, а са војском је стигла и слобода за страдале и напаћене Србе.

Топлички устаници су се прикључили 1. српској армији и учествовали у ратним операцијама српске војске октобра 1918. године. Рачуна се да су устаници заробили око 12.000 непријатељских војника. Својом борбеном активношћу створили су општу несигурност у позадини непријатеља и присиљавали га на убрзано повлачење. Без велике помоћи устаника и народа, ослонца и јаче помоћи савезника, српска Прва армија не би могла да изврши незадржив продор кроз Србију и да 1. новембра 1918. ослободи Београд, а Друга армија избије на Дрину и Јадранску обалу.

Нови масовни устанак народа Србије, у јесен 1918. године, дошао је као одговор на страшне злочине које су окупатори починили током трогодишње окупације Србије. Нечувени терор окупатора није сломио моралну снагу српског народа, иако се рачуна да је страдало 1.247.000 Срба, односно 20 одсто становништва Србије. Тријумфом српске војске на балканском ратишту убрзан је крај Првог светског рата и распад Аустроугарске монархије. ■